

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'Aho	Pulelulu, 20 Mē 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04/2020 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 20 'o Me, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Fokotu'u 'a e Pule'anga <i>(Ke Fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato)</i>
Fika 05	:	KŌMITI KAKATO: 5.1 Lao Ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021• Fakamatala Patiseti 2020/2021• Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue Fakapule'anga 2020/2021 – 2022/2023 5.2 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2020/2021
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea 'o Tonga	7
Lotu	7
Ui 'a e Fale	7
Poaki.....	7
Me'a 'Eiki Sea.....	7
Fakama'ala'ala he Kupu 150 (1) (2) fekau'aki mo e lakanga Sea Kōmiti Kakato	8
Ngaahi makatu'unga 'e 4 ala fetongi ha taha mei ha fatongia	8
Fehu'ia e ngaahi makatu'unga ke fetongi Sea Kōmiti Kakato.....	8
Fakama'ala'ala malava a'u Sea Komiti Kakato ke sea ta'u 4 kā 'oku 'i ai mafai e Fale ke fili hano fetongi.....	9
Tokanga ki ha 'uhinga malohi ke fetongi Sea Kōmiti Kakato.....	10
Fokotu'u ke kei ma'u pē Sea Kōmiti Kakato hono lakanga	11
Fokotu'u pē 'oku kei taau 'i loto Fale Alea 'a Ha'apai 13 hono alea'i 'isiu ki he Sea Komiti Kakato	11
'I ai pē founga angamaheni ke tataki 'aki e ngāue e Fale	11
Fokotu'u ke ngaue'aki 'a e Kupu 3 e Tohi Tu'utu'uni kae ngaue'aki 'a e mafai e Fale	12
Fakamahino 'oku 'atā pe fokotu'u fai he Pule'anga fakatatau ki he Kupu 78.....	12
Tui 'ikai ha maumau 'e hoko kapau ko e fokotu'u fai he loto ma'a & loto hangamālie	13
'Ikai 'uhinga mālie ki Tongatapu 4 'a e fokotu'u ke fetongi Sea Kōmiti Kakato.....	14
Tokanga ki he Kupu 19 (1) fekau'aki mo e hokohoko e ngāue 'a e Fale	14
Tokanga Tongatapu 4 ki he Kupu 150 kupu si'i (2) kuo pau ke ta'u 4 Sea Kōmiti Kakato.....	15
Tokanga ki he ngāue'aki he Pule'anga he Kupu 3 ke fakata'e'aonga'i Tu'utu'uni Fale.....	16
Fakatonutonu 'oku fakalongolongo Tu'utu'uni Fale fekau'aki mo e fetongi Sea Kōmiti Kakato	16
Fakatonutonu ko e Kupu 3 kuo 'osi fakamanava'i ia he Konisitūtone	17
Fakamahino Sea 'oku fakalao pe hono ngāue'aki 'a e Kupu 3	17
Taukave Tongatapu 4 ko e founga hono ngāue'aki Kupu 3 'oku ta'efakalao	17
Tokanga lahi ngaahi me'a he Tohi Tu'utu'uni ke fakatonutonu ko e kaunga ki ai Pule'anga kimu'a.....	17
Poupou kapau ko e fokotu'u Pule'anga fetongi Sea 'i he loto & laumālie lelei pea faka'ofa'ofa pē.....	19
Kole ki he Pule'anga tuku pē Ha'apai Sea Kōmiti Kakato kae fai hano akonekina	22

Ngaahi naunau ‘o ha taha ke hoko ki he lakanga Sea Kōmiti Kakato	23
Fokotu’u tuku Ha’apai 13 ke Sea Kōmiti Kakato ko e fetauhi’aki he ko e Fale pē taha	24
Kole ke fakafoki Pule’anga ‘ene fokotu’u Sea Kōmiti Kakato & fakatahataha’i ‘e Fale Alea fonua.....	26
Kole ke ‘inasi vāhenga 9 e Kakai he sea pē 1 Sea Kōmiti Kakato	28
Faka’amu Pule’anga ko e lelei taha he faifatongia nau fokotu’u mai ke Sea Kōmiti Kakato fo’ou	29
Taukave Pule’anga ko e lelei hono tataki e Fale ko e lelei ia ma’a e fonua	29
Taukave Pule’anga ko e lelei taha pē eni ‘enau fokotu’utu’u mo e palani ke lele’i nau vīsone	30
Fokotu’u mai ‘a Tongatapu 5, 8 & 9 pe Ha’apai 12 ki he lakanga Sea Kōmiti Kakato	31
Kei tu’uma’u pē fokotu’u tafa’aki e Pule’anga.....	32
Fakama’ala’ala Sea ngaahi fehu’ia ngaue’aki Kupu 19 (2), Kupu 78 mo e Kupu 3 Tu’utu’uni e Fale	32
Fakamahino ‘i ai founa angamaheni (<i>precedent</i>) he kuohili na’e makatu’unga fili fo’ou ai Sea Kōmiti Kakato	34
Fakama’ala’ala ‘oku fakalongolongo Tohi Tu’utu’uni pea ‘uhinga ai ngāue’aki Kupu 150 (3)	34
Pāloti’i ‘o tali tuku fakataimi ngāue’aki Kupu 150 kae ngāue’aki Kupu 53.....	35
Fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Sea Kōmiti Kakato	36
Fehu’ia pe na’e ‘i ai ha fale’i fakalao tukumai fekau’aki mo e fokotu’u Pule’anga.....	36
Pāloti fokotu’u Tongatapu 5 ki he Sea Kōmiti Kakato	37
Pāloti’i ‘o tali e fokotu’u Minisita Ako ke fili Sea Kōmiti Kakato fo’ou	38
Fakamālō’ia lava fili Sea Kōmiti Kakato fo’ou	39
Fakamālō’ia faifatongia Sea mālōlō & talamonū ki he Sea fo’ou	39
Fakaikai’i ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí ‘ikai nounou loló mo e penisiní	41
Tu’utu’uni ke hoko atu ‘utu fakakonga hina kasa ‘a e kakai	41
Kamata uta meleni & me’akai ki he māketi Nu’usila he uike kaha’u.....	42
Kole ke tuku pē ‘a Ha’apai he Malini kae ‘ikai ke fakalelel Poate	43
Tokanga pe ‘oku kei hoko atu founa ngaue ke fua ‘utu hina kasa	44
Fakamālō’ia ngāue Pule’anga fakahoko ki hono hiko ‘a e veve.....	44
Fakahā Pule’anga hoko atu ngāue ke malu’i ‘a e tokotaha fakatau kau ai sivi koloa	44
Lāunga Ha’apai ‘ikai to’o tukuhau he’enau mīsini lolo pamu vai.....	45
Tali Pule’anga ke fakatau Ha’apai ‘enau lolo mei Tongatapu ni kae lava ta’etute.....	45
Tokanga ke a’u monū’ia he lolo ke tafe ki he kainanga e fonua.....	46

Ngāue Pule’anga ke feau palopalema fehangahangai Ha’apai ke ta’etukuhau lolo ma’u’anga vai	47
Fakamālō’ia he fakapapau’i Potungāue Mo’ui ngaahi naunau me’a’ofa ki he kolona mei Siaina	48
Kole ke fakavavevave hono ngaahi hala lahi ‘i Holopeka	50
Kole ke ngaahi hala ‘i Ha’apai ke faka’ofa’ofa	51
Tokanga ki hano fakaivia kakai he sekitoa taautaha kuo uesia he faingata’a hoko he fonua ...	52
Fokotu’u ke faitu’utu’uni Fale Alea ki he silini totongi veve/’uhila ke faka’inasi ‘aki ngaahi kosilio fakakolo	52
Tali Pule’anga ki he hoha’a ‘ikai a’u mita ‘e 7 ngaahi hala loto Holopeka, Ha’apai	53
Palani Pule’anga ke ngaahi hala Ha’apai ki he hao mo e malu e kakai	54
Kole fakamamate Tongatapu 4 fu’u vivili fiema’u ke fakalelei’i hala ki Popua	55
Kole ke tokanga Potungāue Fefakatau’a ‘ikai ha me’afua mamafa he taimi ‘utu hina kasa	55
Kole Tongatapu 5 ki he fiema’u vivili ke ngaahi hala mei Liahona ki ‘Umutangata	56
Talamonū ki he Sea fo’ou Kōmiti Kakatō	56
Hoha’a lahilahi palopalema fakafolau kiki ‘aisi he <i>dry container</i> he vaka tahí & ‘asi fua’imoa loi.....	56
Fehu’ia tu’unga totongi huhu’i ngaahi ngoue’anga ‘i hono faka’ata’atā Mala’e Vakapuna Lupepau’u.....	57
Fehu’ia Pule’anga taimi pau ke faka’atā ngaahi fakataputapui he <i>COVID-19</i>	57
Fokotu’u ki hano fakaivia fakapa’anga Pule’anga Poate Falemahaki Vava’u mei he pa’anga tokoni <i>COVID-19</i>	58
Kole ke fakafaingofua Pule’anga hano palau ngoue kimu’a pea tō mai faingata’a <i>COVID-19</i>	58
Kole ki hano ‘atita’i ngaue ngaahi falekoloa sosaieti ‘i he vāhenga Ha’apai 13	61
Fokotu’u ke toloi Fale ki he Monite kae fakataukei’i Sea fo’ou Kōmiti Kakato.....	61
Te’eki maau Potungāue Mo’ui ki he <i>COVID-19</i>	62
Kei tapui hu mai ngaahi ‘iote muli ki Tonga ni	62
Fakafiemālie ‘aupito ngaahi naunau malu’i tokoni mei Siaina.....	62
Toki tali Pule’anga ki he ‘isiu kiki ‘aisi mo e fo’i moa loi	63
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea.....	65

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu 20 Mē, 2020.

Taimi: 1015-1020 pongipongi

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke mou hiva mai e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Ne hiva'i 'e he Hou'eiki Mēmipa kotoa 'o e Falé 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

<008>

Taimi: 1020-1025

(Hoko atu hiva'i Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afio kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Fale ni ki he pongipongi ni. 'Aho Pulelulu 20 'o Mē, 2020.

(Na'e lele heni 'a e taliui e Hou'eiki Mēmipa)

Kalake Tēpile: Sea kole ke u to e fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Pa'anga mo Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi.

Poaki

'Eiki Sea ngata'anga ia e taliui e Fale ko e Hou'eiki Mēmipa na'a nau poaki koe'uhī 'oku nau kei tu'apule'anga 'oku kei hoko atu pē, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e, 'Eiki Nōpele Vaha'i mo 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Pea 'oku poaki mai he fakataha he 'aho ni 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali hono ui 'oku 'i ai e tui 'oku me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama

Tu'i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele. Tapu pea

mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a lahi ke fakahā atu 'i he kamata 'etau 'aho fakataha. Ko 'etau 'asenita 'oku mahino pē na'e toe mai mei he fakataha Fale Alea 'aneafi. Ko e fokotu'u 'a e Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: ... na'e 'omai he 'Eiki Minisitā Akó ke fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō pea na'e te'eki ai ke fakakakato e feme'a'aki ki he fokotu'u ko ení. 'Oku 'i ai 'eku 'amanaki te tau lava 'o fakakakato 'a e fokotu'u 'i he pongipongi ni kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'o 'etau ngāue. 'A ia ko e Lao ki hono Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020/2021 kuo 'osi tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. Me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'afio 'a e 'Otuá 'i hotau lotolotongá. Tapu mo 'Ene 'Afió, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní pehē ki he Fale 'o Tupou. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'a e kau Nōpelé. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua fakakoloa 'oku fai ma'a Tonga. Kei tu'u pē lā he fonuá pea mālō homou laumālie koe'uhí ko e fatongia 'o e 'aho ko eni.

Fakama'ala'ala he Kupu 150 (1) (2) fekau'aki mo e lakanga Sea Kōmiti Kakato

Hangē pē ko ia na'a ku fakahoko atu 'aneafi Sea 'i he Konga 6, Ngaahi Kōmití vahe 1. Kōmiti Kakato 'a e Fale Aleá. Ko e 150 he Kupú (i), “**'E fili 'e he Fale Aleá ha taha 'o hono kau Mēmipa Filí ke Sea 'i he Kōmiti Kakato 'a e Falé hili hono fakaava 'o e Falé 'i he 'osi 'a e fili Fale Aleá. Kuo lava eni 'o fakakakato.**” Kupu (ii). “**Kuo pau ke ma'u lakanga 'a e Seá ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e fā.**” Ko hono ta'u eni 'e tolú te'eki ke kakato e ta'u 'e fā.

Ngaahi makatu'unga 'e 4 ala fetongi ha taha mei ha fatongia

Hou'eiki ko e fokotu'u mai ko eni ke fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga 'e fā te tau toki fetongi ai ha taha mei ha fatongia. 'Uluakí ko e tokotaha ko iá 'oku pekia pea te tau kumi leva hano fetongi. Ua, ko e tokotaha ko ení 'oku fakafisi mai 'i he ngaahi 'uhinga. Fakafisi mai ia 'oku folau, kumi fonua ia ki muli. Fakafisi mai ia 'oku mahamahaki. Pea ko 'ene fakafisi mai 'a'ana ia 'oku fie mālōlō pē ia. Pea ko hono tolú 'oku ne maumau'i e Lao 'o e fonua. Kuo tu'utu'uni ia he Fakamaau'angá ke 'alu 'o ngāue pōpula pea te tau toki fetongi leva e tokotaha ko iá. Pea ko hono fā ko e fai fatongia 'a e tokotaha ko ení 'oku ta'efe'unga.

Ko e Sea 'o e Kōmiti Kakatō 'oku te'eki ai ke pekia ko eni 'oku kei laumālie lelei pē. Ko e Sea 'o e Kōmiti Kakatō 'oku te'eki ai ke fakafisi mai. Ko e Sea 'o e Kōmiti Kakatō 'oku 'ikai ke ne maumau'i ha Lao 'o e fonuá. Ko e Sea 'o e Kōmiti Kakatō 'oku fe'unga 'ene faifatongiá. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku ta'efe'unga, *incompetency*.

Fehu'ia e ngaahi makatu'unga ke fetongi Sea Kōmiti Kakato

Ko ia 'oku 'i ai e hoha'a 'a e tēpile ko eni 'a e kakaí ko e hā koā e makatu'unga 'oku fokotu'u mai

ai he Pule'angá ke fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō. Pea ko e me'a ia 'oku fiema'u he tēpile ko eni ke mou 'omi angé tēpile 'a e Pule'angá ko e hā e ngaahi makatu'unga ke 'ai ai ke tau fetongi e Sea. Koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'e fā ko u lave atu ki ai pea mo e kupu 'e ua ko eni 'oku 'omai ko ē 'oku kei laumālie lelei pea 'oku kei fakakakato. Ko ia Sea 'oku ou kole ki he Pule'angá 'omai ange e ngaahi makatu'unga 'oku nau pehē ai ke tau fetongi e Sea 'o e Kōmiti Kakatō. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

Fakama'ala'ala malava a'u Sea Komiti Kakato ke sea ta'u 4 kā 'oku 'i ai mafai e Fale ke fili hano fetongi

'Eiki Minisitā Ako: Sea fakamālō atu he ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e Palēmiá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Kole pē mu'a ha ki'i fakama'ala'ala pē tautēfito ki he ngaahi fehu'i ko eni 'oku 'omai mei he Fakafofonga Tongatapu 9. Mahino 'aupito pē 'a e fakanofó ia 'i he 150 Kupu 150 'oku lava a'u 'o ta'u 'e 4 hangē pē ko ē na'e 'osi me'a ki ai. Na'a ne me'a mai foki 'oku 'i ai e ngaahi founa 'e tolu pē fā. Pea ko u tui 'oku lahi pē au ki ai 'a ia 'oku mahino 'oku 'asi mai 'oku lava 'o a'u 'o ta'u 'e fā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i kupu ia ai pehē mai ai hono fetongi. 'A ia 'oku fakalongolongo 'a e Tohi Tu'utu'uni ia. ...

<002>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Ako: ... kā na'e toki me'a mai 'aki 'e he Fakafofongá 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe ia nēongo 'oku 'ikai ke tohi'i mai 'e he Tohi Tu'utu'uni 'a e ngaahi founa 'e 3 pē 4, hāngē ko e pēkia 'a e tokotaha ko iá, hāngē ko hano mo'ua, 'ova 'ene ngāue pōpulá ta'u 'e 2 hāngē ko e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofongá, kā 'e lava pē 'o fakafisi mo e Sea mei hono lakangá.

Kā té u tānaki atu mo ha ngaahi 'uhinga kehe pē. 'Oku lava pē heni 'i he taimi 'oku *impeach* ai ha taha, 'e lava 'o to'o ai hono fatongia ko iá. 'E lava 'i he Fika 5 hāngē ko eni ko hono *dissolve* ko eni 'o e Falé Alea. Na'e hoko ia 'i hotau Falé Alea ko eni, na'e *dissolve* 'a e Fale Alea pea na'e to e fili ai 'a e Sea fo'ou ai. Na'a tau 'i heni kōtoa pē 'i hono fili 'a e Sea ko iá nēongo 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he Tohi Tu'utu'uni, 'oku *silent* ai kā na'e fakahoko 'a e fatongia ko iá.

Kā ko e Fika 6, ko e fili ha Sea fo'ou 'osi hono, tau pehē 'a e hiki 'a e Sea ia ko iá 'o 'Eiki Minisitā hāngē pē ko e Fakafofonga 9, na'e Sea foki he Kōmiti Kākato? Pea na'e me'a ko ē 'o Minisitā, na'a tau fili leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kākato. 'A ia ko e ngaahi founa kehekehe ia 'e 6 neongo 'oku 'ikai ke 'asi mai hē Tohi Tu'utu'uni kā na'e 'osi ngāue'aki hē Falé 'a hono fokotu'u ha Sea ké ne tataki 'etau Kōmiti Kākato.

'A ia ko e poini pē Sea ke tānaki atu ki ai, ko e 150 ia 'okú ne 'omai 'a e faingamālie ke Sea ai ha tokotaha 'i ha ta'u 'e 4 tukukehe 'a e ngaahi 'uhinga ko ena na'e 'ohake 'e he Fakafofonga

Tongatapu 9 pea mo e ngaahi t̄naki ko ē na'e 'oatú, kā 'e lava 'o a'u 'o ta'u 'e 4. 'Oku kau foki 'a e ngaahi founa ko eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'akí 'i he founa angamāheni pē ia 'o e tali angi. Ko e tokotaha kōtoa pē 'i ai hono faingamālie ke fili ai ke hoko ki ha lakanga he Falé ni.

Na'a mo e Seá na 'e 'Eiki Sea hē Kupu 61 'o e Kōnisitūtoné kupu-si'i (iii) 'oku 'asi mai ai. "Kapau

'e fokotu'u atu 'e he Pālēmíá 'e loto ki ai 'a e vaeua 'a e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá ki he Tu'i ke fakahifo 'a e Seá mei hono lakangá, kuo pau ki he Tu'i ké ne fakata'e'aonga'i fakanofu 'o e Seá pea fakanofu ha Sea fo'ou 'i ha fokotu'u 'e he Falé Aleá."

'A ia ko 'eku 'uhingá Sea, na'a mo e Feitu'ú na 'okú ke pule'i 'a e Falé Aleá, 'oku 'i ai pē 'a e Tu'utu'uni tali angi, 'oku 'i ai pē 'a e Tu'utu'uni ke 'i ai ē māfai 'a e kau Mēmipa e Falé ni ke fili 'a e Feitu'ú na. 'A ia ko e 'uhinga pē ia 'a e fakahoha'á Sea, nēongo ko e 150 'okú ne 'omai ke lava 'a e tokotaha ko eni 'o faifatongia hē ta'u 'e 4 kā 'oku 'i ai pē 'a e māfai 'o e Falé ké ne hanga ai 'o 'omai hā faingamālie ke to e fili ā ha Sea fo'ou, hāngē pē ko ia ko e fakalea atu ke tau fili ko eni 'a e kau Mēmipa 'o e ngaahi Kōmiti Tu'uma'ú. Na'e fai 'etau fili ko iá ki he Kōmiti 'e 10 pea na'e ai ko eni 'a e fokotu'u atu ko eni mei he Pule'angá ke fai hā to e vakai'i 'a e Sea ko eni 'o e Kōmiti Kākató hāngē pē ko ia na'e fokotu'u atu 'aneafi.

'A ia ko e ngaahi 'uhinga kehekehe ia 'e 6 'e lava ai 'o to e 'omai ai ha Sea fo'ou nēongo 'oku 'ikai ke 'asi 'i he Tohi Tu'utu'uni pē 'oku fakalongolongo 'a e Tohi Tu'utu'uni ai kā ko e 150 pē 'oku 'asi, 'e lava 'o nofo 'i he lakanga ko iá 'i he ta'u 'e 4 Sea. Ko e ngaahi 'uhinga pē ia Sea 'oku 'oatu ki ha lava 'o fai ai 'a e liliu ko eni. Ngāue'aki pē'a e ngaahi me'angāue ko e māfai 'o e Falé ni 'oku 'asi he'etau Tohi Tu'utu'uni hāngē ko ia ko e Fokotu'u Tu'utu'uni pē ko e *Resolution* Sea. Mālō Sea, ko e ki'i fakamā'ala'ala atu pē ia 'i he founa ka e toki hoko atu ai pē 'a e feme'a'akí 'a e Falé ni. Mālō.

Tokanga ki ha 'uhinga malohi ke fetongi Sea Kōmiti Kakato

Penisimani Fifita: Sea, 'e sai pē ké u to e lea tu'o ua atu. Mālō 'aupito. Tapu mo e Seá mo e Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke 'omai 'e he Minisitā Akó ia ha 'uhinga. 'Uhinga mālohi ke tau fetongi ai ē Seá. Ko e me'a 'oku 'uhinga ki aí, ko e talatalateu 'eni ia ke fai e *impeach*, ko e *introduction*.

'Eiki Minisitā Ako: Sea, ko e ki'i fakatonutonu eni ia kātaki. Ko e fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ko ha talateu ki ha *impeach*. Ko e fo'i 'uhinga 'e 6 'oku 'ikai ke tohi'i mai 'e he Tohi Tu'utu'uni kā 'oku lava ai 'o fetongi 'aki 'a e Seá. Mole ke mama'o hā talanoa *impeach*.

<003>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ako: ...*Impeach* ia heni Sea mālō, mālō Sea ko e fakatonutonu ia.

Fokotu'u ke kei ma'u pē Sea Kōmiti Kakato hono lakanga

Penisimani Fifita: Mālō Sea. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he Minisitā Ako vaivai 'aupito ia *vague*, 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia ke tau fetongi ai e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato 'i he ngaahi me'a ko ia. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu mei he tēpile ko eni kei ma'u pē he Sea 'o e Kōmiti Kakato 'a hono lakanga mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai

Fokotu'u pē 'oku kei taau 'i loto Fale Alea 'a Ha'apai 13 hono alea'i 'isiu ki he Sea Komiti Kakato

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea kimu'a pea toki fai 'etau feme'a'aki ko 'eku kole ki he Feitu'u na 'e sai pē ke me'a heni 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato pē 'oku tau'atāina ange ha'ane me'a he 'oku hangatonu e me'a ko eni ki he sino 'o e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Ko e 'ai pē 'Eiki Sea 'oku ou fie lave ki he ngaahi me'a 'e fā 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko eni Fika 9 'o Tongatapu 'Eiki Sea. Pea 'oku mātu'aki mo'oni mo totonu 'a e 'uhinga ko ē 'a e fokotu'u 'oku fai mei he tafa'aki 'a e Pule'anga 'o fekau'aki mo e fatongia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou kole ki he Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko ho'o kole mai pē 'oku totonu pē ke kei me'a heni 'a Ha'apai 13 ko e Sea e Kōmiti Kakato?

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia Sea he 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni 'oku mau fie lave ki ai tau'atāina koe'uhī ke ke mea'i he Feitu'u na he na'a ku 'i heni pē 'Eiki Sea na'a ku 'i hena pea na'a ta ngāue pea na'a tau ngāue mo e tokotaha ko eni. Pea ko au 'oku ou 'ilo lelei he taimi ni 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga hono kole atu ke fai hano to e ki'i vakai'i 'a e fatongia ko eni.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ki'i tokoni atu mu'a fakamolemole, ko e 'uhinga ko e fakamafola he 'ea 'a e 'uhinga e me'a 'a e 'Eiki Minisitā tau malu'i mu'a 'a e 'uhinga e fokotu'u ko eni mo e fakataha ko eni 'a e ongoongo fakalotofale'ia ko e talatala eni ia 'e tukuatu he 'ea 'ikai ke tonu ke me'a ki ai e Hou'eiki ia e fonua he te tau 'ave 'etautolu ia ki 'olunga si'i me'a heni e Sea 'o e Kōmiti Kakato fakatu'utāmaki 'aupito 'a e *media* he 'aho ni hono tukuhifo kita he tu'unga fakapolitikale hotau fonua ko ia pē Sea mālō.

'I ai pē founga angamaheni ke tataki 'aki e ngāue e Fale

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'eku tali ki he fehu'i ko eni kuo 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Ngoue mo Toutai 'oku lolotonga pule'i pē 'i he tau tu'utu'uni 'a e founga 'a e feme'a'aki 'i he Fale ni fiema'u ke tau ngāue'aki 'a e ngaahi lea 'oku faka'apa'apa 'ikai *personal* pē fakafo'ituitui 'oku tau ngāue'aki 'a e ngaahi founga angamaheni. Ko e me'a ko ē ki he Ha'apai 13 koe'uhī pē ko ia 'oku tefito ki ai 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Ako 'oku 'atā pē ia ke me'a heni 'ikai ko ha hopo eni pē ko ha faka'ilo faka-Fale Alea ko e fokotu'u pē eni ki he taha e 'ū lakanga 'o e Fale

Alea pea 'oku lolotonga fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki, kapau te mou tauhi pē 'a e melino mo feme'a'aki pē 'i he poini 'e 'ikai ke tau to e lōlōa pē fiema'u ke faka'atā e Fakafofonga kae tau'atāina ho'omou feme'a'aki ko e fokotu'u pē eni ia 'i loto Fale Alea 'oku 'ikai ko ha faka'ilo faka-Fale Alea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole pē ki he Feitu'u na 'e 'i ai hono ongo'i ke me'a ki he me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'aneafi Hou'eiki ko u kole fakamolemole au ki he 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato kā koe'uhī 'Eiki Sea na'e a'u ki ha tu'unga ia 'Eiki Sea fiu au he fakakolekole ki ai pea ko e me'a 'oku ou 'uhinga atu ai 'Eiki Sea 'e tau'atāina ange 'eku lea atu Sea 'i ha'aku kole pē au. 'Oku 'i ai pē 'ete ongo'i.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā na'e 'ikai ke ke ongo'i au ho'o tukuaki'i au 'aneafi.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e me'a 'a e Feitu'u na 'oku fakatokanga'i he Feitu'u na
Fokotu'u ke ngaue'aki 'a e Kupu 3 e Tohi Tu'utu'uni kae ngaue'aki 'a e mafai e Fale

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē 'e lava ke u tokoni ki he 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i kole atu pē 'a'aku ia koe'uhī ko e me'a ko eni 'oku kole ko ē he 'Eiki Minisitā tau ngāue'aki mu'a e Kupu 3 ke tuku ...

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Polisi : ... pea hoko atu e ngāue'aki ko u tui he'ikai ke a'u ai e me'a ki he me'a ko eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Minisitā, ka tau ngāue'aki pē 'a e mafai 'o e Falé. Ka 'oku ou kole atu koe'uhī ko e Kupu 3 'o e Tu'utu'uní ke ki'i.. He ko hono fakahoko pē 'a e mafai 'o e Falé, pea 'atā leva 'a e fokotu'u ko ia 'oku 'atú. Pea kapau 'e me'a 'a e Feitu'ú na ke tipeiti'i, pē ko e me'a 'a e Feitu'ú na, ka tau fakahoko pāloti pē. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ke malu'i 'a e ngaahi ongoongó mo e ngaahi tu'unga kehekehe. Ka ko e 'uhinga pē ia hono fokotu'u atu 'Eiki Minisitā, kapau 'e tali ke tau ngāue'aki 'a e Kupu 3, pea tau ngāue'aki leva 'Eiki Sea 'a e mafai pē 'o e Falé ke hoko atu e ngāue'aki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Polisi, ko ho'o fokotu'u mai ke tau ngāue'aki e Kupu 3, ke 'atā pē 'a e fokotu'u ko eni mei he Minisitā Akó?

'Eiki Minisitā Polisi : Koe'uhī ko e Kupu 3 'a ē 'oku fokotu'u mai ko ē ko ē 'e he Fika 9, ka 'oku ngofua 'a e Kupu 3 ke tau hanga 'o tuku fakatafa'aki 'a e tu'utu'uní kae ngāue'aki e mafai 'o e Falé. Ko 'eku fokotu'ú atu ia, mo 'eku tokoni ki he... Koe'uhī kae'oua 'e lava, koe'uhī kae ta'ofi leva 'a e tipeiti ko ē ko ē 'oku 'amanaki...

Fakamahino 'oku 'atā pe fokotu'u fai he Pule'anga fakatatau ki he Kupu 78

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u ki'i tokoni atu pē. 'Oku 'atā pē 'a e fokotu'u ia ko eni fakatatau ki he Kupu 78. Koe'uhī 'oku fakalongolongo e Kupu 150, pea 'oku 'atā pē 'a e Pule'angá, ke ne fokotu'u ha me'a, 'i ha taimi pē, fakatatau ki he Kupu 78. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau to e tuku fakatafa'aki 'etau Tu'utu'uní kuo 'osi kakato pē 'a e Tu'utu'uní ia Sea.

'Eiki Minisita Ako : Ke ki'i tokoni atu ai leva Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Kapau ko ia Sea pea kapau ko ia pea 'oku ou fakafoki atu 'e au 'a e fokotu'ú ko ia na'a ku 'oatú.

Fakama'ala'ala Sea he Kupu 78 e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e Kupu 78 ke mou mea'i, 'oku 'i he konga 5 ia 'etau Tu'utu'uni. 'A ia ko e Vahe 1 – Ngaahi Fokotu'u. Kole atu ki he Kalaké ke fakahā hake he'etau *screen*. Kupu 78 ngaahi fokotu'u 'a e Pule'angá, neongo pē 'a e Tu'utu'uni 77, ka ko e ngaahi fokotu'u 'a e Pule'angá, 'e ngofua ke 'oatu 'i ha taimi pē. 'Eiki Minisita Ako, me'a mai.

'Eiki Minisita Ako : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko u tui au Sea, ko e fokotu'u ko ia na'e 'omai mei Tongatapu 9, ne fakaafe'i mai 'e ia 'a e ngaahi ... tau pehē 'a e ngaahi nāunau ia 'oku 'ikai tonu ke tau hoko atu ki ai. Ke tau pehē ke tau nofo 'o sio'i faka'auliliki, pea na'e hā 'a e fakahoko fatongia. Tau faka'apa'apa'i lahi pē hotau kaungā Fakafofongá. Ko e me'a mahu'inga pē ki he motu'á ni Sea, pē 'oku fakalao 'a e fokotu'ú, fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uni. Kole atu ke tau pāloti ai, kae 'oua te tau to e tukuhifo ha tahá. Hangē ko e fokotu'u mai 'a Tongatapu 9, ke tau 'analaiso. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha laumālie pehē. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai Fakafofonga Nōpele Ha'apai. Kātaki Tongatapu 1.

Tui 'ikai ha maumau 'e hoko kapau ko e fokotu'ú fai he loto ma'a & loto hangamālie

Siaosi Pōhiva : Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu pea mo e tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé, pehē 'a e fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Lele mai he pongipongí ni, laumālie lelei pē 'a e fofonga 'o e Hou'eiki. 'Aho Mōnité, hū mai 'a e fo'i sunami fakafokifā 'ene ha'ú. 'Aneafi, to e ha'u mo e fo'i sunami 'e taha. Faka'ofa'ofa pē ia Sea, Hou'eiki. Kapau te tau kumi makatu'unga, pē ko e kumi 'uhinga ke tukuhifo ha taha, 'e ma'u pē ia. Ko e Lotu 'a e 'Eiki tau lau he pongipongi kotoa. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i konga ai 'oku ou fie vahevahe atu, faka-Pilitāniá 'oku pehē: *..and lead us not into temptation, but deliver us from evil..* 'Oua na'a tuku 'a kimautolu ki he 'ahi'ahí, kae fakahaofi kimautolu mei he filí pē ko e kovi. Sea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a he māmani ko ení 'e kovi ange ka ko e lotó. Faka'ofa'ofa 'aupito e fokotu'ú ia. Kapau ko e laumālie lelei ia mo e laumālie totonu ia 'oku 'omai 'aki e fakakaukau ki he Fale 'eiki...

<008>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Pōhiva: tau talanoa'i pea kapau 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e faifatongia 'a e Fakafofonga ko e me'a lelei ia ke fetongi. Pea kapau 'oku fe'unga pē 'ene faifatongia ke tau hoko atu pē mo e Fakafofonga ko eni mo e tokoua ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau. Kapau ko e fakakaukau ko eni 'oku hū mai mei tu'a ke ne maumau'i ho Fale Sea, ko u talaatu 'ikai ke 'i ai

ha lelei ia te tau ma'u. Faka'ofa'ofa 'aupito pē fakakaukau kae fai 'aki pē 'a e loto 'oku hangamālie, loto 'oku ma'a. Mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 4. 'Osi pea toki me'a mai 'a Tongatapu 9.

'Ikai 'uhinga mālie ki Tongatapu 4 'a e fokotu'u ke fetongi Sea Kōmiti Kakato

Māteni Tapueluelu: Mālō tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae pehē ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpele kae pehē 'eku faka'apa'apa lahi ki hoku kaungā Fakafofonga mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni Hou'eiki. 'Oku mau nofo 'o vakai ki he anga 'o e kamata 'o 'etau Fale Alea mo e anga e fokotu'utu'u 'oku 'i ai e me'a 'oku ou fifili ai Hou'eiki. Ko hono 'uhinga ko e ngaahi fokotu'u 'oku 'omai makehe mei he'ene lalahi 'oku mau ongo'i 'oku mau uesia ai, fokotu'u mai 'aneafi ke to'o pēseti 'e 20, fokotu'u eni he 'aho ni ke to'o e Sea 'o e Kōmiti Kakato. 'E Hou'eiki kapau te mou me'a lelei ki he fa'unga hotau Fale ni 'oku tu'utu'uni e Konisitūtone ke Sea mo Tokoni Sea 'a e 'Eiki Nōpele. Ko e Sea pē Kōmiti Kakato 'oku faka'atā ki ha Mēmipa heni. Na ko e 'uhinga ko ē na'e fai ai e fili e ngaahi Kōmiti Tu'uma'u ko ē na'a tau kamata mai ai ko hono 'uhinga he na'e liliu e Pule'anga ko 'ene fetongi pē ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni 'oku 'uhinga ia ko e taimi na'a nau Fakafofonga ai te nau me'a nautolu 'o 'Eiki Minisitā. Pea 'oku pau ke liliu e *composition* he 'oku 'i ai 'a e ua Minisitā ua 'Eiki Nōpele ua mei he Kakai. Ko e ngaahi kōmiti ia 'oku pehē. Pea ko 'ene liliu pē 'a e Pule'anga 'oku pau ke liliu ia. Makehe pea tānaki ki ai na'e hū mai e Fakafofonga fo'ou 'a Tongatapu 1 ki heni pea 'oku pau ke fakahū ia ki he ngaahi kōmiti, 'uhinga lelei hono fokotu'utu'u 'o'ona e ngaahi kōmiti 'a kātaki pē 'oku tutulu hotau Fale 'Eiki Sea pea ko e fokotu'u mai ko eni ke liliu 'a e Kōmiti Kakato 'oku 'ikai ke kau ia he 'uhinga mālie. 'E Hou'eiki mou angalelei mu'a kae fai ha feme'a'aki lelei pē ki he kaveinga ko eni ke ma'ala'ala lelei. Sea ko e 'uluaki e me'a 'oku ou fie taki ki ai ho'omou tokanga ko e peesi 20, Tu'utu'uni 19. Konga 4 fakahokohoko 'o e ngāue 'o e Fale Alea mo e ngaahi me'a fekau'aki mo ia. Vahe 1, fakahoko 'o e ngāue. 19 Kupu Si'i (1) Hili hono fakahoko 'o e Tohi Tali ...

Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 4 te u kole atu ke ke ki'i tali pē hena kae faka'atā ke mau hanga 'o, 'uluaki tuku hake me'aongo he 'oku 'ikai ke ongo mai ho'o me'a pea mo ua ke ngāue Kalake ko e 'uhinga he 'oku tutulu 'etau 'ato he taimi ni ...

Māteni Tapueluelu: Faka'amu pē Sea 'oku 'asi he patiseti ha ki'i sēniti ki he Fale Alea ke ki'i tāpuni 'aki e ngaahi 'ū me'a ko ē he 'uha te tau 'osi tautolu kitu'a he fu'u Faletolo.

Eiki Sea: Tau toki feme'a'aki pē ki ai he Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ko e *sound* 'oku ma'ulalo 'oku 'ikai ke ongo mai e me'a 'a Tongatapu 4 ke tuku hake... Me'a mai koe Tongatapu 4.

Tokanga ki he Kupu 19 (1) fekau'aki mo e hokohoko e ngāue 'a e Fale

Māteni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea. Hou'eiki mou kātaki pē ko u fie taki homou tokanga ki he Tu'utu'uni Fika 19 Kupu Si'i (1) 'a ia ko e hokohoko 'o e ngāue 'a ia 'oku pehē hili hono fakahoko 'o e ngaahi ...

Taimi: 1050-1055

Māteni Tapueluelu: ... ‘o e tohi tali folofola ki he ‘Ene ‘Afió pea ‘e fai leva ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá ‘o hokohoko pehé ni. ‘Uluaki, Ngaahi Lao fekau’aki mo e Pa’anga Hū Mai ‘Esitimeti mo e ngaahi fakamole mo e ngaahi tohi tangi kotoa pē ‘o fekau’aki mo iá ko e ‘uluakí ia. ‘A ia ko e hokohoko ia ‘o e ngāué. ‘Oku mau tokanga pē ko e fili lakanga ko ení ‘oku kau ia ‘i he hokohoko ko iá ‘Eiki Sea.

Tokanga Tongatapu 4 ki he Kupu 150 kupu si’i (2) kuo pau ke ta’u 4 Sea Kōmiti Kakato

Na’a ku, ko e Kupu 150 ‘o e Tu’utu’uni ‘a ia ‘oku ne fokotu’u mai ke Sea ‘a e Kōmiti Kakatō ‘i he ta’u ‘e fā. Hou’eiki ko u kole homou tokangá ki he Kupu (ii) ‘a ia ‘oku pehē, “*Kuo pau ke ma’u lakanga ‘a e Seá ki ha vaha’ataimi ko e ta’u ‘e fā.*” Kuo pau. Sea ‘oku lave’i pē he motu’a ni ‘a e kupu ko ē ‘oku fakahoko mai ko ē ‘e he Pule’angá Kupu (iii) hangē ko e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi’ ‘a ia ‘oku pehē hono fakaleá, “*‘Oku ngofua ke tuku fakataimi pē ta’ofi ha ni’ihi pē kotoa ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘aki ha loto ki ai ha tokolahi ‘o e Fale Aleá.*” Kau ai ‘Eiki Sea ‘a e Kupu ‘o e Konisitūtoné na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā Akó ‘oku ngofua ‘i he loto ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo e tokolahi ‘o e Falé, vaeua ‘o e Falé pē laka ai ke fetongi ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. ‘Eiki Sea mo Hou’eiki mou kātaki pē, ‘oku ongo fakatu’utāmaki ‘aupito hono lau mai ‘o e ‘ū me’a ko ē. Ko hono ‘uhingá ‘oku hā ia ki he motu’a ni mo kimautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha to e makatu’unga ka ko e mafaí pē. ‘E mole leva ‘a e ‘uhinga mālie ‘a e Tohi Tu’utu’uni.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakatonutonu atu ki he Fakafofongá fakamolemole. Ko e fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ko au nau malanga atu he ‘oku hala e me’a ko ē ‘oku ke me’a maí ko e mafaí pē. ‘Ikai! Kapau te ke laumālie ke u malanga atu ka u malanga pē au Sea he me’a ko ē ‘oku mahu’inga ko ē ke fanongo ki ai e Fale ‘eiki ni. Ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ko ia Sea ‘osi pea fe’unga pea toki fai leva e tukuaki’i ko ē. Ko e pehē ko ē ko e mafaí hala. ‘Ikai ha me’a pehē ia. Pea ‘oku ke fakatokanga’i pē taimi na’a tau kei ‘i he ngāué aí kole ki he ‘Eiki Sea ko ení tuku hono faka’aonga’i ho’omo fe-text ‘aki holo ‘ikai ke nofo hono fatongiá text pē mo e Fakafofonga ko ení pea taimi’i pē mei he tēpile ko ē ke pāloti pea fai e pāloti ‘i he’ene tu’utu’uni. Na’a tau faka’ofa he ‘aho ‘aneafi ‘i he tu’unga na’a tau ngāue he Fale ‘eiki ni. Pea ‘oku ‘osi lahi pē ngaahi me’a ia ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke fai ai hano fakatokanga’i e me’a ko ení ka ‘ikai te tau palopalema pē ‘Eiki Sea. Pea fakamolemole pē ki he tokotaha ko ení ha’u ‘o ‘ai ke ne ‘ohofi au ke taa’i au. Fai ke tu’u mai ke, mou pehē ko ha ‘ulungaanga ia ha Sea. ‘Ikai ke ne ma’u e kātaki ‘ikai ke ne ma’u e ‘ofá. Ko u fakame’apango’ia pē ‘e Fakafofonga Fika 9 ko ho’o hanga ‘o fakahingoa mai ‘a e ngaahi me’a ‘e fā ke makatu’unga ai ha pipiki e Mēmipa ni ‘o ne ‘oatu e ngaahi fakakaukau ko ení ‘Eiki Sea. Ka ko u kole fakamolemole atu kia moutolu Hou’eiki. Mole ke mama’o ke ‘i ai ha’aku fehi’a. ‘Ikai! Na’e uesia lahi pē ‘etau ngāué kotoa pea na’a mo e kakai, ‘io.

Māteni Tapueluelu: Sea kapau kuo ‘osi e fakatonutonu ia ko u fanongo lelei pē au ia ki he fakatonutonu ko ē ‘oku ‘omaí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kole atu ai leva ‘Eiki Sea ke u malanga atu aipē au ia koe’uhí pea ke toki lave mai ki he’eku malangá pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hala he’eku malangá.

Māteni Tapueluelu: Ka u faka’osi atu au Sea ko hono ‘uhingá ‘oku tutulu e feitu’u ‘oku fokoutua ai e motu’a ni.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Tokanga ki he ngāue’aki he Pule’anga he Kupu 3 ke fakata’e’aonga’i Tu’utu’uni Fale

Māteni Tapueluelu: ‘E ‘osi ka u ki’i ‘unu au ki he tafa’akí. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku mau

tokanga ki aí kapau te tau ngaue’aki ‘a e Kupu 3. ‘Oku ‘uhinga ia ‘e lava ke fakata’e’aonga’i kotoa

‘etau ngaahi tu’utu’uni ‘akitautolu. ‘Oku ‘ikai ke u tui ko ha kupu eni ke ngaue’aki pē ha fa’ahinga taimi ta’e’iai ha ‘uhinga mafatukituki. ‘E ‘uhinga ia te tau lava pē tautolu ‘o tukunoa’i ‘etau ngaahi fu’u Tohi Tu’utu’uni ko ená. ‘Oku ‘aonga ia ke ‘i ai ha *exceptional circumstances* ‘e toki lava ai ke ngaue’aki ‘a e kupu ko iá. Lolotonga ‘oku ‘i ai ha ngaahi kupu kehe ‘oku tuhu ki he *issue* lolotongá ‘a ia ‘oku ne tuhu’i mai ‘oku totonu ke Sea e Kōmiti Kakató ‘i he ta’u ‘e fā pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi kupu ‘oku ne tuhu’i mai ‘a e founga mo e hokohoko ‘etau ngāué ...

Fakatonutonu ‘oku fakalongolongo Tu’utu’uni Fale fekau’aki mo e fetongi Sea Kōmiti Kakato

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofongá.

Māteni Tapueluelu: Kae fokotu’u mai ‘a e Pule’angá ...

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisita Ngoue: ... ‘oku lahi pē ni’ihi ia, kapau te mau malanga atu ‘i he ni’ihi ko iá, Laki Niu, Sifa Tu’utafaiva, ko Sūnia Fili. Ko e kakai ia na’a nau ‘i he fatongiá pē nautolu, na’e ‘ikai ke a’u ia ‘o ta’u ‘e 4, ‘a ia ‘oku malava pē ke fakalongolongo ‘a e Tu’utu’uni ia ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ko eni ko ē ‘e he Fakafofonga Fika 9, ka ‘oku ‘i ai ha ta’efe’unga kuó u ‘osi ‘oatu e fakamolemole pea ‘oku ‘ikai ké u loto ke ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko iá, ko e fo’i lea kovi ia Sea. Kā koe’uhí na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he tipeiti ‘i he ‘aho ‘aneafi makatu’unga ‘i he Sea ‘o e Kōmiti Kākató, a’u ‘o ta’ofi kimautolu ‘oua té mau to e malanga kae faitu’utu’uni ia pea faka’ofa leva ‘a e Falé Alea hē taimi pehē. ‘Oku tau fiema’u hā kau Sea mātu’aki nofo taha ki hono fatongiá. Sio kā Tu’utafaiva ko e tokotaha na’e fili ‘e he PTOA. Tangutu ko ē ‘a Sifa hē, foki ‘a Sifa ki he natula totonu ‘a e me’a ko e Sea, nofo ‘i loto, vahevahe tatau, vahevahe taau.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā, ko e taimi eni ‘a Tongatapu 4. Toki fakamalanga mai pē hē taimi ‘oku faka’atā atu aí.

Maāteni Tapueluelu: Ka u faka’osi atu au Sea ko hono ‘uhingá ko e ‘uho’uhá. Kole atu pē Hou’eiki kā maumau ‘eku *laptop* he ‘uho’uha.

Fakatonutonu ko e Kupu 3 kuo ‘osi fakamanava’i ia he Konisitūtone

‘Eiki Minisitā Pōlisi: Sea, ka u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a. Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ko ‘ene pēhē ko e Kupu 3 ‘oku ‘ikai ko ha kupu ‘oku tonu ke ngāue’aki ‘i ha fa’ahinga taimi pē. Kā ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atú ko ‘ene tu’u ‘i he Tohi Tu’utu’uni ‘oku ngōfua ke ngāue’aki. Ko ‘eku fakatonutonu ia, ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke malanga’i ‘o pēhē ‘oku tu’u ta’e’onga, pe ‘oku tu’u taimi hala pē ko ē hā. Ko e fakatonutonu atú ‘oku tatau pē ‘a e Kupu 3 mo e kupu ko ē na’e talamai koe ko ē ke nofo he ta’u ‘e 4. ‘Osi fakamānava lōua pē he Konisitūtone ongo kupú, kā ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku tokoni mo ‘eku fakatonutonu ki aí, ‘oua té ne hanga ‘o fakata’e’onga’i ‘a e Kupu 3 hē koe’uhí kuo ‘osi fakamānava ia ‘e he Konisitūtone Sea. Mālō.

Fakamahino Sea ‘oku fakalao pe hono ngāue’aki ‘a e Kupu 3

‘Eiki Sea: Kuó u fakama’ala’ala atu pē kuó ou tali ‘a e fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Tongatapu 4, ko e Kupu 3 ‘i ho’o fakaleá na’e tonu ké ke talamai ko ho tui ‘oku ‘ikai tonu ké tau to’o ma’ama’a ‘a e Kupu ko ení ké tau ngāue’aki faka’aho pē ta’e’iai ha ‘uhinga mahu’inga ké tau ngāue’aki ai ‘a e Kupu fika 3, kā ‘oku ‘ikai ke ta’efakalao hono ngāue’akí.

Taukave Tongatapu 4 ko e founga hono ngāue’aki Kupu 3 ‘oku ta’efakalao

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko ia, ‘oku māhino pē ‘oku ‘ikai ke ta’efakalao hono ngāue’aki he ‘oku tu’u ai, ko e me’a ko ē ‘oku mau ‘uhinga atu mautolu ki aí ko e founga hono ngāue’akí ‘Eiki Sea.

Ko e Tu’utu’uni ‘e 189 fakalukufua ‘oku tohi he’etau Tu’utu’uni kau ki ai mo hono fakalahi. Ko hono ngāue’aki pē ‘a e Kupu 3, pēkia kātoa, hā taimi pē. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku ou lea ai he taimí ni.

Tokanga lahi ngaahi me’a he Tohi Tu’utu’uni ke fakatonutonu ko e kaunga ki ai Pule’anga kimu’a

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea, ka u ki’i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofongá fakamolemole. ‘Okú ke mea’i e Tu’utu’uni na’a mou hanga ‘o fokotu’utu’u he taimi na’a mou Pule’angá aí ki he *impeach*? Mou fokotu’u e fa’ahinga fika, ‘oku totonu ke mea’i ‘e he Pālēmiá pea fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ko ení, ‘oku totonu ke liliu e Kupu na’a mou hanga ‘o ‘ai ko iá. ‘Ikai ke lava ‘o *impeach* ha Pālēmia kuo pau ke ‘i ai ē fo’i fika. Fo’i fika ko iá he ‘ikai ke ma’u ia ‘e he ni’ihi ko ē ‘oku *opposition* he taimí ni ke faka’ilo e ‘Eiki Pālēmiá. Ko hai na’á ne fai ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko iá? Fai ‘e he tēpile ē ni’ihi ko ení. ‘Oku totonu ke to’o e kupu ko iá ka e tau’atāina ē Falé koe’uhi ke lava ‘o faka’ilo e ‘Eiki Pālēmia hano fatongia ‘oku ‘ikai ke taau ki he Falé ni. Tatau pē mo e Kupu 3 ko eni Sea, Kupu ko ení tau ngāue’aki, ‘oua té ke hanga ‘o

fakata'e'aonga'i e 'ū Kupú, ka ke fakatokanga'i 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakatonutonú.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e fakatonutonu eni Sea. Ko e fakatonutonú, ko e Tohi Tu'utu'uní na'e fatu 'e he kau Mēmipa 'o e Fale Aleá. Na'e liliu eni 'i he taimi ko iá 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke fatu ia 'emautolu. Pea fakamo'oni ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Falé Aleá, ko e me'a mo'oní ia.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, fakatonutonu atu 'a e Mēmipa Fika 4. Ko e me'a mo'oni eni 'a e Tohi Tu'utu'uní ko eni 'okú ke fakatokanga'i 'a e fika ki hano *impeach*. 'Oku 'omai 'a e fakatātā ko ení ké ke fakatokanga'i 'oku hanga 'e he Tohi Tu'utu'uní 'o ta'ofi 'a e kau Mēmipá 'i ha'anau ngaahi fatongiá kā 'oku malava 'o tokoni lelei ki he ngāue 'oku faí. Kupu 3, fe'unga pē ia. Kupu 4, na'a mou hanga ko eni 'o liliu 'o fekau'aki mo e *impeach*, 'oku ou lotu ke to'o 'a e Kupu ko iá koe'uhí ka e tau'atāina 'a e Falé ni, fakatokanga'i pē 'a e me'a ko iá.

Māteni Tapueluelu: Sea, ka u hoko atu au ia.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4, to e ho'o miniti 'e 4.

Māteni Tapueluelu: Ko e ngaahi tu'utu'uní kōtoa pē 'oku tohi hē, na'e fa'u 'e he Kōmiti, pea na'e 'omai 'o fakamo'oni ki ai 'a e 'Eiki Seá, kae toki lava 'o hoko ko e tu'utu'uní 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē ...

<003>

Taimi: 1100-1105

Māteni Tapueluelu: ... 'Oku mau fokotu'u atu 'e mautolu

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu atu ki he Fakafofonga, 'aneafi na'a tau tipeiti pea na'a mau feinga atu mo e 'Eiki Minisitā Polisi ke 'oua 'e ngāue'aki e fa'ahinga *majority* e Fale, ta'u kuo'osi ngaahi ta'u ko ē na'a mou ngāue'aki e fa'ahinga *majority* e Fale ni 'o mou liliu e Tohi Tu'utu'uní ko eni. 'Oku ou kole atu ke 'oua e fai e me'a ko ia pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke totonu ke tau fai e me'a ko ia ke uestia ai e Fale 'Eiki ni Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e ngaahi 'uhinga ko ē 'oku tu'u mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'o pehē ke tukuaki'i'aki 'a e tokotaha Sea lolotonga 'oku ou tui fakapapau 'Eiki Sea 'e lavea pē 'a e tokotaha tukuaki'i ai. Mea'i pē 'e he Minisitā ko eni na'e faka'ilo ia heni

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea

Māteni Tapueluelu: Te'eki ke faka'ilo 'a e Sea lolotonga

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakatonutonu atu

Māteni Tapueluelu: 'Osi mo'ua 'i he Fakamaau'anga, te'eki ke mo'ua e Sea lolotonga

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakatonutonu atu 'oua teke fakafo'ituitui, sio ko e me'a ia 'oku ou talaatu ke tuku e fakafo'i tuitui.

Māteni Tapueluelu: ‘Osi ‘ave hono ongoongo ‘o tukuaki’i ‘i muli te’eki ai ha me’a pehē ia ki he Sea lolotonga

‘Eiki Minisitā Ngoue: Hā e me’a na’e ‘ikai ke ke fai ai he lolotonga ho’o Minisitā Polisi, fēfē ho’o hoa ‘i he potungāue, talu e uesia lahi e potungāue ho’o me’a na’e fai ki homau ngaahi fāmili uesia hoku fāmili.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kole ki he ongo Fakafofonga ke na

Māteni Tapueluelu: ‘Omai hoku taimi ke u malanga au

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ai moke mā hifo ki he Fakafofonga Fika 1, ‘ikai ke ke fakatokanga’i ho’o me’a ‘oku fai.

‘Eiki Sea: Kātaki Hou’eiki Minisitā ko e taimi eni ‘a Tongatapu 4

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ai mo ke fakafuofua ko homau fāmili ‘oku ke mali ki ai.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā toki tuku atu ha’o faingamālie kapau ‘e faka’atā toe taimi ‘a Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Ko e *personal* ē Sea ‘oku ‘uhinga ki ai ‘oku tapu ‘i he’etau tu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku tapu ho’o *personal* mai kia au, ‘oku ke lau mai kia au fekau’aki mo e me’a Fakamaau’anga na’a ke ‘osi Minisitā Polisi hā e me’a na’e ‘ikai ke ke fai ha ngāue ki ai.

Māteni Tapueluelu: Ko e me’a ia ‘oku fai e tukuaki’i ki he Sea lolotonga

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ka ke nofo tā ho mali hā e ‘aonga ho’o ngāue Minisitā

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ‘o fakamokomoko

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ta’ofi e *personal* ko ē, kātaki’i ngata’a ia

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 ki’i mālōlō ai pē hena, me’a mai e Hou’eiki Nōpele ‘a Ha’apai

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

Poupou kapau ko e fokotu’u Pule’anga fetongi Sea ‘i he loto & laumālie lelei pea faka’ofu’ofa pē

Lord Tu’iha’angana: Mālō Sea ma’u e faingamālie, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ho kalauni, tapu ki he

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea motu'a ni 'oku mei nofo ma'u pē 'a e fakahoha'a ia 'a e motu'a ni he Fale Alea ni he laumālie loto lelei pea 'oku ou tu'u he pongipongi ni 'oku ou muimui atu he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. Ka tau faka'uhinga lao tautolu mo tu'utu'uni 'e faka'uhinga ia ko e lōlōa 'e 'osi e 'aho ni mo e uike ni he ngaahi faka'uhinga mo e ngaahi 'uhinga lelei ke fakahoko atu ko e me'a pē ko e loto lelei mo e laumālie lelei Hou'eiki, kā ko u ongo'i Sea hangē pē ko e fokotu'u maí fai e ngaahi faka'uhinga ia kapau ko e ongo'i pē ko e fokotu'u maí 'oku fai he laumālie lelei 'oku tau ongo'i pē 'etautolu he ko e Pule'anga he Fale ni ko nautolu 'oku nau meimei kongā lahi e ngāue 'a e Fale Alea ni ko e fakahū mai mei he Pule'anga ko e hā ko nautolu 'oku nau fakalele hotau fonua. Pea kapau ko e laumālie lelei pē 'oku tau ongo'i pē kapau 'oku nau pehē ke fetongi e faka'uli ko e 'uhinga ko e fengāue'aki te nau ngāue lelei ange kapau 'e to e 'i ai ha tokotaha 'e taha 'oku ou tui pē kaikehe Sea 'oku 'ikai ko 'eku poini 'a'aku ia kā 'oku 'i ai e poini ia 'a e motu'a ni ko 'eku loto mo'oni pē 'a'aku mo 'eku loto totonu 'oku ou fokotu'u atu kapau ko e ngaahi laumālie ia 'oku 'omai'aki e fokotu'u 'a eni ko ē 'i he ongo'i 'a e motu'a ni Sea fiefia au he fokotu'u ko eni ke fetongi e Sea ko eni hā hono 'uhinga Sea? Talu 'a e hoko 'a e Fakafofonga Fika 13 ko e Sea mole lahi hono taimi 'o'ona fihia ia 'i loto hē fiema'u e Fakafofonga ia ko eni, Fakafofonga me'a mai ko ē ki hē ke ta feinga'i 'etaua 'a 13 hangē pē ko ho'o me'a 'aneafi kau eni he Fakafofonga ngāue mālohi mai Ha'apai 13 hangē pē ko 'ene me'a 'aneafi pea na'a ku 'osi fanongoa pē hangē ko e kau Minisitā e Pule'anga kuo 'osi kau eni he Fakafofonga fakakina mo'oni kiate kinautolu, hū ta'epoaki holo honau 'ofisi ko e hā Sea? Feinga ma'a Ha'apai 13. Ko eni pea 'oku ou tui 'e hokohoko pehē atu pē ia 'i he Hou'eiki Minisitā ko eni he ko e kau eni he Fakafofonga 'oku si'i faaiholo hono tūkingata me'a holo 'o kole ma'a e vahe fonua. Fakafofonga me'a mai koe ki hē te ke 'aonga ange koe ke ta feinga nofo mo tutuki taua 'i 13 tuku ke me'a atu e Nōpele ko eni kuo fokotu'u mai ko e Ha'apai 12 pē mo e Fakafofonga 12 ko ē mei Ha'apai tau lele tautolu hē ka ta ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Lord Tu'iha'angana : ...tuki mo nonofo, me'a mai koe mei hena ka ta feinga pē 'i Ha'apai 13 he fo'i.. ke manatu'i 'a e me'a na'a ta talanoa ki aí, taimi *COVID* 19 ko eni mo e fu'u *budget deficit* ko eni. Me'a mai koe ki hē ke ta feinga'i e mokohunú ke fai mo feinga'i ke fakaava ke toutai 'a Ha'apai, he ko e ha'u e *COVID* ia pea tau 'alu tautolu kae tuku e mokohunú ia hē. Kaikehe ko e fakatātā pē ia 'a'aku Sea, pea mo 'eku loto 'a'aku ia,.. Me'a mai koe Fakafofonga, tau ngāue tautolu, Sea, kei ma'u pē feveitokai'aki mo e fefaka'apa'apa 'aki, Feitu'ú na mo e motu'a ni mo e tēpile ko ē, ongo Fakafofonga 12 mo e 13 mei Ha'apai 'i he tēpile ko ē. Neongo e kehekehe 'etau tui 'i he 'ū kaveinga kehekehe, ka ko e taimi ... he'ikai tuku ai 'etau toka'í, feveitokai'aki mo 'etau ongo Fakafofonga ko ē, mo 'etau fefaka'apa'apa 'aki. Ko ia ko e laumālie lelei pē 'oku 'omai 'oku ongo'i 'e he Pule'angá 'oku fiema'u ke fetongi e Seá, ko e 'uhingá te nau ngāue lelei ange, 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē ke ha'u ha Sea ia kau koe... ka ko e laumālié, ko u muimui atu he Fakafofonga Fika 1. Ka 'oku fai'aki pē 'etau ngāue e loto lelei mo e laumālie lelei, Hou'eiki faka'ofa'ofa pē. He te tau kei ngāue pē, me'a mai koe Fakafofonga, ke tau ngāue atu mei hē, kapau ko ē kae me'a atu e Nōpele ko ē 'o faka'uli hotau vaká he fai'aki e laumālie lelei, tau hoko atu. Fokotu'u atu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, fakamolemole pē he'eku toe tu'u hake. 'Oku tu'u hake ke kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga Fika 4. Kau 'oatu pē ki'i me'a ko ení Sea. 'Oku totonu pē ke tau fakatokanga'i, me'a ko e fakafō'ituitui pea tuku, pea 'oku totonu pē ke tokanga e Feitu'ú na Sea 'o kole ki he Feitu'ú na ke ta'ofi e me'a ko iá. Fakafofonga, ko e 'uhinga e me'a 'oku ou lea pehē aí, te u toki 'oatu ke mahino ki he Feitu'ú na, ko ho hoá ko hoku tuofefine ia. Fāmili 'oku ou ha'u mei aí, ha'u mei Kolomotu'a. 'Aneafi kau 'a e motu'á ni he tō kehekehe pea mo e 'Eiki Palēmia kuo pekiá, 'i he'eku tui 'Eiki Sea ki he ngaahi me'a lelei 'i he fonuá ni, kae tautautefito ki he.. Nofu pē 'o folo hoku lotó. Ngaahi ta'u lahi, 'osi uesia hoku fāmili 'a'aku 'oku he me'a ko e ngāue faka-politikale. Faka'ofa'ia kita hoto hoá mo 'eku fānaú. Fēfē kotoa kitautolu he Fale 'eiki ni? Pea ke fakamolemole Fakafofonga he'eku fakafō'ituitui ki he Feitu'ú na, ka 'oku ou kole ke 'afio hifo 'a e 'Otuá ke tuku, 'ai pē mo ke fakatokanga'i kimautolu ko e kau Kolomotu'a kimautolu. Kātaki'i ngata'a, ko e si'isi'i taha au he kau fefine, ka 'oku 'ikai ke 'ilo 'e he kaume'a ko ení au. Fakamolemole atu Fakafofonga Fika 1, ka ko e tu'o fiha hono 'ohake e me'a ko iá he Fale ko ení, 'ai pea tuku. 'Oku ou kole fakamolemole atu Sea ki he Feitu'ú na, 'Eiki Palēmia pea mo e Kapinetí, mo e Fale 'eiki ni.

Ko e me'a ko ení Fakafofonga na'e totonu ke 'oua 'e hoko ia. Tau tipeiti hā e lahi taha 'o e me'a 'oku totonú. Ko 'etau ala pē ki he fakafō'ituitui, mou 'ofa mai, mou to e ō 'o 'eke'eke hoku hisitōliá 'i Kolomotu'a. Na'e 'ikai ke u tupu au ha fāmili hou'eiki tapu pea mo e Hou'eiki. Ko 'eku tamai 'a'aku ko e tu'a, ka 'oku 'ikai ke u kātaki'i 'Eiki Sea, ke fai he fa'ahinga founa ko ení. Ka 'oku tau tipeiti, fai pē he loto lelei, pea 'oku ou 'oatu pē 'e au 'Eiki Sea e me'a mo'oni 'Eiki Sea. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu kia koe Fakafofonga Fika 4. Ko u kole atu, tuku ho'o fai e me'a ko iá hotau Falé ni. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamalié.

Māteni Tapueluelu : Sea, ka u fakahoha'a atu ki he kole fakamolemole 'a e 'Eiki Nōpelé. Ko e natula ia 'o e Falé kuo pau ke pehē. Ko e motu'á ni ia kuo matolu holo kilí 'ona, kuo ha'u pē peaú ia 'i hema mo mata'u pau pē ke pehē. Ko u tali e kole fakamolemole mei he 'Eiki Nōpelé kātaki e Feitu'ú na, ko e anga ia 'emau feinga ke malu'i 'a e me'a 'oku mau ongo'i 'oku angi ki ai homau konisenisi. 'Oku mo'oni 'Eiki Sea 'oku ou fiemālie pē au kātaki, mālō...

<008>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakahoha'a atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisita Leipa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e, tapu mo e Feitu'ú na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Nōpele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko e feme'a'aki ko eni 'i he 'anenai ange ko u loto pē ke u ki'i fakatonutonu 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ē na'e, na'e lau atu na'e me'a atu 'aki 'e he Fakafofonga ko e Tu'utu'uni 150 Sea 'oku ne talanoa pē ia ki hono fokotu'u ko ia 'o e Sea Kōmiti Kakato. 'Ika ke 'i ai ha'ane lave ki ha founa ke tukuhifo ai. 'I he Tu'utu'uni 19 na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu, ko e 19 (1) na'a ne me'a ki ai. Ka ko e 19 (2) 'oku ne talamai 'e ia 19 Kupu Si'i 19 (2) 'oku ne talamai he tu'utu'uni ia ko ia neongo 'a e Tu'utu'uni 1 'oku 'i he Feitu'ú na pē Sea ke ke tu'utu'uni ki he ngāue ko ē 'a e Fale. 'I he Tu'utu'uni 78 'oku ne 'omai ai 'a e ngofua ke

‘oatu ‘e he Pule’anga ‘a ‘ene fokotu’u. Pea ko e ngofua ko ia Sea ko eni kuo ke ‘omai ‘o ‘oatu e fokotu’u. Sea fokotu’u atu tau talanoa pē ki he fokotu’u ko e me’a mahu’inga me’a ko e fokotu’u. Hangē pē ko e me’a ko ē na’e fokotu’u ‘e he Palēmia ‘a e pēseti ‘e 20 ko ‘ene mahu’inga ia ‘a e fokotu’u ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘a e Fale ni. Mahino leva ko e fokotu’u na’e fakakaukau’i pea tuku mai ki heni, ka ko e fokotu’u ko eni ‘oku ‘oatu ko e fokotu’u ke fai e talanoa ki he fokotu’u ka ‘oku hangē ‘oku tau aafe kitautolu ia ke fai e sio ia ‘Eiki Sea fai e fetō’aki mo e me’a ka ‘oku lahi e ngaahi fakakaukau lelei pē ‘oku tuku mai, ko u kole atu au tau hoko atu he fokotu’u ko eni mo hono mahu’inga tukuange pē ko e hā e ‘uhinga ‘a hai mo hai kapau ‘oku fakangofua mai ‘e he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale ke fai pea ko ē kuo tali ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ke alea’i e fokotu’u ko u tui kuo totonu ke mahino ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku fai ai e lau he koe’uhī ko e me’a ē ‘e iku ki ai, me’a atu e Hou’eiki ia ko ē mo ‘ene ‘uhinga ‘a’ana. Kovi ia ki he Fakafofonga ko ē pea ‘oku ou tui ‘oku totonu pē ke tau fefaka’apa’apa ‘aki pea tau hoko atu ‘a e ngāue ko eni ‘oku ‘i mu’a ‘ia kitautolu kae lava ke tau hoko atu ki he patiseti ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘Eiki Sea. Ko ia ko u fokotu’u atu Sea, kapau ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha fie me’a atu ha taha ‘o fekau’aki mo e fokotu’u pea fai ā ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ke tau pāloti he ko ē ‘oku fīu, hangē ko ē ha hoosi lele Minisitā Pa’anga ‘aka’aka pē ‘oku fīu, fīu feinga ke fai mo tukuange hono taimi kae ‘alu ia Sea. Ko ia mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘Eiki Sea, Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Nau kau atu ki he Fale Alea he 2015 ‘i he kei tu’u ‘a e Fale ‘i Nuku’alofa.

‘Eiki Sea: Kātaki Tongatapu 9 ko e Fale Alea eni pea ‘oku tonu ke tu’o taha pē ho’omou me’a mai na’e ‘osi ‘oatu ho miniti ‘e 10 na u pehē au ko ho’o me’a mai ko ho’o pou pou pē ta’epou pou ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ka koe’uhī ko e tu’utu’uni ko ē taimi kole atu Hou’eiki ke tau mālōlō.

(Pea na’e mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Tongatapu 9.

Kole ki he Pule’anga tuku pē Ha’apai Sea Kōmiti Kakato kae fai hano akonekina

Penisimani Fifita: Mālō Sea. Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Hangē ko ‘eku fakahoha’a na’e fai ‘anenai angé na’a ku hū mai ki he Fale Alea ‘o Tongá he 2015 tau kei ‘i Nuku’alofá. Na’a ku vakai ki he ngaahi tā e Hou’eiki Palēmia, Hou’eiki Sea ‘o e Fale Alea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Na’a ku vakai ki he anga e feme’a’akí ko e tēpile ‘a e Pule’angá, ko e tēpile ‘a e Hou’eikí mo e tēpile ‘a e Kakaí. Pea ko e tō folofola mei he Tāloní ‘i he ‘aho ‘i he ta’u ní na’a ne fakamamafa’i mai e ngāue fakatahá. Toutou fakamamafa’i ‘e he ‘Eiki Palēmiá hono fakanofa ia ki he Palēmiá ‘i Sepitema e ta’u kuo’osí ko e ngāue fakataha pea ko e uá ke taha pē. Hou’eiki Minisitā Kapineti mau ongo’i ‘oku

tau mole kitautolu mei he kaveinga ko ení ‘a e ngāue fakataha pea mo e uá ke taha pē. ‘Oku ou kole atu Hou’eiki Minisitā mou laumālie lelei tuku pē mu’a ‘a Ha’apai 13 Sea Kōmiti Kakatō kae tuku mai kiate au ke u fai ha taufetuku ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Penisimani Fifita: ...mo ha tanumaki. Mālō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele Vava’u, fie tuku ‘a e taimi ko ení ki he Minisitā Mo’ui ‘oku toutou faka’ilonga mai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e ‘Eiki Pālēmia ‘o Tonga. Tapu mo e Hou’eiki Nōpelé, Hou’eiki Kāpinetí kae ‘ūmā’ā ē Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí pea kuó u kole ké u fakamalumu ‘i he ngaahi tala fakatapu kakato ‘i ho Fale ‘Eiki ka e ātā kiate au ke fai atu hā vahevahe na’a ‘aonga ki ho Fale ‘Eiki ‘i he teuteu ke fili hā tokotaha ke Sea ‘i he Kōmiti Kākatō.

Ngaahi naunau ‘o ha taha ke hoko ki he lakanga Sea Kōmiti Kakato

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi naunau ‘o ha tokotaha ké ne hoko ko ha Sea ‘i ha lakanga fu’u mātu’aki mahu’inga pē ko ha lakanga ‘oku fisifisi mu’a. Faka’apa’apa ki he Sea lolotonga pea ‘ikai ke lave’i ‘e he finemotu’á ni ‘a e kātōi ‘ene fakahoko fatongia ko e Seá, kā ‘oku ou tuku atu ‘a e ngaahi ‘ūuni me’á ni telia ‘a e kaha’u hotau fonuá ni mo ha tu’utu’uni ‘e fakapotopoto mei hō Fale ‘Eiki ki ha Sea.

‘Uluaki ‘a e naunau ‘oku fakakaukau ‘a e finemotu’á ni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ki ha Sea ko e *integrity* ‘i he lea fakapilitānia pē ko ‘ene faitotonu, faimalu, faitoputapu hono fatongia ko eni ‘i he Sea ‘i he Kōmiti Kākatō ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i he malumu ‘o e toputapu ‘o e *integrity* ‘oku ‘i ai ‘a e faitotonú. ‘E ‘ikai ké ne mama ha ngaahi fakamatala ‘oku totonu ke ‘iate ia pē ki ha fa’ahinga tafa’aki telia ‘a e ngaahi pōtalanua mo e ngaahi tālanga ‘o e Kōmiti.

‘E nāpangapangamālie ké ne vahevahe ‘a e ngaahi faingamālie ‘o e pōtalanua ‘i he lolotonga ‘a e tālanga ‘a e Kōmiti. He’ikai ké ne kau ki ha tafa’aki pē ‘e taha ka e li’aki hā tafa’aki ‘e taha pea he’ikai ke fakapalataha ki he tafa’aki ko ia ‘oku tokolahí ka e li’ekina ‘a e ki’i tokosi’í. ‘I he ko ia ‘oku tu’unuku ai ‘a e faingata’a ‘i he anga e tālangá té ne kei lava pē ‘o hoko ko e amatakilua ké ne takiēkina tonu ‘a e fakataha ‘a e Kōmiti Kākatō ke kei a’usia ‘a e visone taumama’o ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Ikai ke ngata foki aí, ‘Eiki Sea ko e tokotaha ko ení kuo pau ké ne fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni nāpangapangamālie pea hoa mo taau pea mo e anga ‘etau nofó ‘etau ta’au mai ‘i he kuohilí, ki he lolotonga ni, kae’ūmā’ā ‘a e lelei fakalukufua ki he fonua ko Tonga.

‘Eiki Sea, ko e tokoni ia ‘a e finemotu’á ni ki ho Falé ‘i he teuteu atu ki he fokotu’u ko ia ha Sea ‘o e Kōmiti Kākatō. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai ē Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’ú.

Fokotu’u tuku Ha’apai 13 ke Sea Kōmiti Kakato ko e fetauhi’aki he ko e Fale pē taha

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’ú na Sea. Kole ké u hūfanga atu he talamalu ho Fale ‘Eikí ni, pēhē ki he ‘Eiki Pālēmia ‘o Tonga. ‘Ane efiāfi na’á ku lau ‘a e fa’unga ē fonuá ni pea na’u mālie’ia ai Sea hangē ko e tangi mei tu’angalu ko eni ‘oku si’i fai mei he tēpile ko ē. Hono fatu ē tau’atāina ‘o Tongá ni, na’e fatufatu pē ia ‘e he Hou’eikí, hono fakatoka ko ē ‘uhíngá ke foaki ‘a e tau’atāiná ka ai ha maka tuliki ‘o e fa’unga ‘o Tonga, tuai pea mo e lolotongá pea mo e kaha’ú ‘i hano fatu ‘o e Kōnisitūtoné. Mālie’ia lahi au ai ‘a e langi mama’o ‘a e ‘Uluaki Fā ‘one fakamā’opo’opo ‘a e Hou’eikí ‘i he ‘uhinga ‘i he’ene māa’imoa ‘o e lotú pea hoko mai mo e akó.

<003>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu’i’āfitu: ...pea ko e teu’i lelei taha ‘a e kuonga ko ia ko e Hou’eiki na’e mei tafe ai ‘a e fu’u lelei ‘o e maama ko e ‘uhinga ko e falala ‘o e Hau ‘o Tonga ‘a hono fakamā’opo’opo ‘a Tonga ni hili ia ‘ene Tu’i ‘i he taha 1950 tupu. Pea fatu ai hano fakaavaava mei he fatu ‘o e tau’atāina mei he 1862 ‘a hono ‘omai e kakai kuo kamata ke sio’i he ‘Uluaki Fā kuo ola ‘ene langi mama’o ‘ene teu ma’a hono fonua. ‘O ‘omai ‘o fai ai ‘a e fakafeohi ‘a e Hou’eiki pea mo hono kakai ko e kaha’u ia ‘o ‘ene lika ki ha ‘Otua mo Tonga ko hoku tofi’a. Fokotu’u ai e Fale Alea pea na’e palanisi tatau ai hangē ko e me’a ‘oku malanga ki ai e Fika 4 mo e Fakafofonga Fika 9 tatau pē ‘a e Fakafofonga ‘o e tokolahi ‘o e Hou’eiki pea mo e Fakafofonga Kakai.

Na’e a’u ki ha tu’unga kuo hulu atu e fu’u fika ia ‘o e Fale ni toki hoko mai e 1914 lava hono holoki mo to e fatu e tu’utu’uni ‘o toki fai ‘a e liliu mo e ‘unu ‘a hotau Pule’anga ni ‘o kei tu’u pē Konisitūtone ia mo e Lao, kei tu’u pē tau’atāina ia mo hono ‘uhinga ‘o e Tonga mo e ‘uhinga ‘a hotau tauhi ko e ‘Otua pea ko hotau Hau ko e Tu’i ‘o Tonga, Tō Folofola ‘o e Fale Alea ‘o e 1875 ko e Tō Folofola fakalukufua me’a ‘i he’ene hā kiate au ‘e tatau ‘i he ‘uhinga o e kupu 2 ‘a e ngāue ‘i hono Pule’anga mahalo ko e ‘uhinga ia ‘o e ngāue fakataha mo e ngaahi langa ‘o e ‘uhinga ‘o e Tonga ‘i hano taimi, ‘i tuai tau tu’uta mātu’u ai he 2010. Pea ko ia ai ‘oku tau sēsēlue ai hotau māmāni he ‘aho ni ‘i ha māmāni kuo mavahe mei he kolope *Globalism* ki ha māmāni ai ‘oku *most modern vision* ko e māmāni ia na’e fatu ‘e he ‘Uluaki Fā pea kamata mei he 1834 mo e 1831 hangē ko e kaveinga ‘a e Pālēmia ‘Otua ko e toitoi’anga ‘o e Tonga ‘oku ne tofi’a ‘aki pea tofi’a ‘aki he Tama ko e koloa e Tonga ko hono kakai hangē ko e kaveinga fakatalutalu e Pule’anga, ‘o e Patiseti ‘oku tau ‘amanaki ke tau hoko atu ke fakalelei ki he 2020 ‘a e fonua pē ‘a e tangata. ‘Aho ni hangē kiate au ko e Tō Folofola mo e koloa mālie Sea.

Folofola mai ‘a Hotau Hau ke tau ngāue fakataha. To’o ‘a e koula ‘a e Tonga ‘oku ‘ikai ke to e to’o mei ha Tonga ko ‘etau kavei koula, tauhi vaha’a, faka’apa’apa, loto tō, mamahi’i me’a, pea na’e ikuna ai he Mate Ma’a Tonga hangē ko e fākafoa ‘a e motu’a mei Vava’u Sisū toe pē miniti ‘e 2 ‘ai ke mau ki’i mālohi. Sea ‘oku ongo kiate au ‘a ho’o Fale, ko e Fale pē ‘e taha he ‘ikai fononga ‘a Tonga ni ia ‘i he vaha mohe ‘i he ta’au ‘a e peleti ‘a e uēsite, ko e peleti pē ‘a e Tonga ka hamu ‘oku tau melino, kei Tonga ‘a Tonga, hounga ki ai ‘a e Fale ni, hounga ia na’e va’inga ta’etotongi ai ‘a Tonga ‘oku nofo muli Mate Ma’a Tonga...

<007>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'i'āfitu : ..faka'osi 'eku fakahoha'á Sea, ko u puke ho taimí. 'Osi Sea pē au ia. Ka ko e mahu'inga 'o 'etau poupou, mo 'etau tali he 2010, ha fa'unga fakalelei, ma'a hotau Pule'angá ni. Ka 'oku ou tui, ka mole e lelei 'o e fakalelei fakapolitikalé, 'e hoko leva 'a e fakafele'au 'o e ngaahi 'uhinga faka-e-kitautolu 'oku 'ikai ke faka-Pule'anga, 'oku mo'ui ai hotau Tongá. Kiate au Sea, ka tuputāmaki 'a e Hou'eiki ha'ane ki'i motu'a ko e ngāhi'i pē teuteu ke tuli. 'Osi pē ha lau houa, fekau atu ke ha'u, feinga ke ke anga poto, tokanga ki he'eta nofó, tokanga ki he lotú, ke 'ilo'i ko e anga pehē, 'oku 'ave ai hotau ongoongó. Mālie ia Sea. 'Ahó ni, ko u kole atu Sea, na'e 'i ai pē lika 'a e kau tangata'eiki Hou'eiki e Falé ni, ki he 'uhinga 'o e fa'unga Pule'anga na'e fakatātāa'i pē ha tokotaha. Ko e 'Uluaki Fā 'oku 'ikai ko e temokalati ia 'oku liukava'i 'e ha tokolahi, pea na'e fakamā'opo'opo pē 'e ha tokotaha. Fatu mo 'ene tau'atāinā 'o tōmu'a ia 'i ha to e totonu ha māmani fakaenatula, ki he sivilaise taimi 'o Kalisi mo 'Iulope, ngaahi hoa'i tā ko eni 'o e Tau Lahi hono 2. Na'e 'i ai pē 'uhinga Sea, 'a e hohoi 'a e Hou'eiki Nōpele e Falé ni, ke tuku e Sea Kōmiti Kakató, ke si'i akoako ai 'a e kakai 'oku teu'i pē ia 'e Hou'eiki ki he nofo 'a kāingá ke ngāue'i ai e Pule'anga 'o Tupou mo Hou'eiki.

Sea, tui fakataha au ia mo e lau 'a e poto na'e kole he 'Uluaki Fā 'a Molitoní, 'oua na'a fili hao lakanga, he te tau a'u hotau Tongá ki ha 'aho pehé ni. Ko ia ai, 'a e 'uhinga e fatu e Falé ni, Fale pē 'e taha. Tukuange, 'a e me'a 'oku fekau'aki mo e lelei fakalūkufuá ke teu'i ai Sea ha Fakafofonga kakai pea fai ai 'etau talangá. Ho'o tō kitu'á, 'e pukepuke mei he tafa'aki ko ē, mo e tafa'aki ko ení, kae tonu 'a e foki 'a e Laó ki ho Falé, kae tauhi hotau fonuá ki he finangalo 'o e Tu'í. 'UHINGA ia 'oku kei Kingi ai 'a Tupou VI 'i he Fale Aleá ni hono huufi ke tau ngāue fakataha. Ngāue ki he lelei 'a e fonuá, pea 'oku lave'i ko 'etau ki'i talatalaifale ko ia he pongipongi ni. Malaloi ia ko e tangata mahino ngofua, 'osi mahino ki ai 'a e me'a ia ke ne faí he taimí ni. 'Oku ou kole atu, 'oange mu'a ha faingamālie 'o e tangi 'a hotau Tongá mei he tēpile ko ē, ke tau fatufatu heni 'a e ngāue fakatahá, mo e taki lelei 'a ha Palēmia, ko e Palēmia ko e fuohua Faifekau, ke ō taha 'a e lotu Folofola mo hotau Tongá, ke tau fatu ai ha Tonga tu'uloo, na'e 'ikai ke colonise na'e 'ikai ke taki kitautolu ke pule'i 'a ha fonua, kei Tonga pē 'a Tonga. *Bankrupt* 'alu hifo 'i *Wall Street* tu'u 'a Siaina mo me'a, kei monūia pē, kei halēluiā pē ki'i fonua 'oku tu'u 'i 'osení. Ko 'etau ngāue fakatahá mo 'etau fe'ofa'akí he ko e Tonga kitautolu, 'e ma'anu 'a e fu'u fe'amokaki ko ení, he 'oku ...

<008>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu'i'āfitu: ... tētē pē 'i loto 'a e tāpuaki mo e monū'ia 'o ha Tonga hulunoa 'i he'etau lotu mo e tofi'a kitautolu ... Sea kole ki he Fale ni tali e tangi ...tuku pē, kuo lava 'a e ngaahi feme'a'aki ka ko u pehē 'Eiki Palēmia fakamolemole atu tuku pē 'oua te tau ue'i na ko ha me'a eni ke tau ue'i kae to e ai ha ngaahi kaupeau 'ikai ke tau 'ilo ha'ane tō tupukoso 'i hotau lotofale. Mou tali e tangi mei he tēpile ko ē. Ko e Tonga pē tautolu. Pea ko e Tonga ko 'etau fefakamolemole'aki pē. Tau fai leva e finangalo 'o Tupou ko e 'uhinga ia 'oku tau kei hoko ai ko e Tonga 'i hono fonua mo hono Pule'anga ka ko hono kakai, ki'i fakahoha'a atu ia Sea fakamolemole mālō e ma'u taimi.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12. ‘Oku lolotonga mahino kia au he taimi ni ‘etau hala fononga tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha’o poini fo’ou ...

Mo’ale Fīnau: Ki’i miniti pē ‘e ua Sea.

‘Eiki Sea: Te’eki ai ke u fanongo ki ai.

Mo’ale Fīnau: Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Kole ke fakafoki Pule’anga ‘ene fokotu’u Sea Kōmiti Kakato & fakatahataha’i ‘e Fale Alea fonua

Mo’ale Fīnau: Kapau ko ia Sea, pea kapau ‘oku me’a kapau ‘oku fiemālie e Pule’anga. ‘E Sea ko ‘eku fakahoha’ a atu pē ‘Eiki Sea koe’uhī ko ‘eku, ko e Fakafofonga ko eni ‘Eiki Sea ko hoku kaungā Fakafofonga ia pea mei he Fo’i ‘One’one ‘Eiki Sea. Pea ko u ongo’i ‘oku ‘i ai hoku fatongia ke u ‘oatu ai ‘a ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea kimu’a pea toki faitu’utu’uni ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea. Ko e tokotaha ko eni ‘Eiki Sea, ko e tokotaha ngāue vāofi pea mo e motu’a ni ‘Eiki Sea. Kātoa e ‘ū me’a fakalao mo e ‘ū poini ‘oku fokotu’u mai mahino lelei pē ki he motu’a ni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko u fie vahevahe ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea ‘oku pehe ni ‘i he kamata’anga ‘o e 2010 ‘o faai mai ki he ‘aho ni mo ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea ko e aake mai eni ‘a e peau fo’ou te tau hanga ‘o tuku hotau fonua ki ha fa’ahinga tūkunga ‘Eiki Sea ‘oku tuha mo taau pea mo e senituli 21. Na’a ku falala lahi ‘Eiki Sea ki he tokolahi ‘i he kamata mei he 2010 ‘o faai mai ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē ki’i vaha’a taimi ‘Eiki Sea na’a ku mavahe atu ai pea u fakakaukau ke to e fakamoleki pē ha taimi, ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga ‘Eiki Sea ka ko e fa’ahinga ‘uhinga ‘oku ou fakakaukau pea ko u pehē ke ngāue’aki mu’a he Pule’anga ‘i he fo’i mōmēniti ko eni ko kitautolu Hou’eiki ko hono ‘uhinga, ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku tau faingata’a’ia ai ‘oku tau kolosi mai ‘i he *crossroad* ‘i he mangafā ‘o e tau tutuku atu ‘a e kuohili kae aake mai e kuonga ‘o taimi. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku tau vālau ai. Ko e kolosi’anga faingata’a eni ‘Eiki Sea ‘oku tau ‘i ai koe’uhī he ko e, he ‘oku ‘i ai e fa’ahinga *mindset* mo e fa’ahinga ongo kuo pau ke tau hanga ‘o hili ki hotau uma.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga. Ki’i tokoni pē Fakafofonga ‘oku ke to e ue’i ‘e koe ke foki ‘o mafao e maea. Kuo mau fakangalokuloku atu ki he ‘uhinga ko e tu’utu’uni ma’olunga ‘oku ‘omai mei he Kapineti.

Mo’ale Fīnau: Pea ko e hā ho loto?

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ke to e fusi koe ke tau fakafahafaha’i ke tau foki ki he me’a ko eni ‘oku tau fononga ai.

Mo’ale Fīnau: Sea ...

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu ia. Pea ‘oku lolotonga tuku, mau tuku atu e faingamālie ‘a e me’a na’e me’a mai ai.

Mo'ale Finau: Me'apango pē Sea kuo ta'ofi au he Nōpele 'oku te'eki ai ke a'u te u hanga toho, fusi mai 'a e Fale ko eni ke tau nofo fakataha 'i loto 'i loto hē. Kapau 'oku pehē he Nōpele ia he 'ikai ke u, he 'ikai ke hu'u pehē 'eku fakamalanga pea u fokoutua au ki lalo 'Eiki Sea ka tau fakahoko ā 'e tautolu e pālōti. Koe'uhī 'e Nōpele na'a ke malanga 'anenai na'a ku loto ke u tokoni atu he nau mālie'ia ho malanga kae tukuange mu'a 'emau totonu ke mau 'oatu 'a ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: ... 'emau tuí pea tau toki faitu'utu'uni ki he me'a ko eni 'oku hokó. Ko u fie talangofua ki he 'Eiki Nōpelé he ko u, 'Eiki Nōpele kapau 'oku ke pehē 'e koe ke tau pālōti, kae tuku mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukaú pea tau toki a'u ki ai. Ko e pōini 'oku ou 'oatú 'Eiki Sea he ko e fo'i peau ko eni 'oku hake mai he 'aho ní ko e fo'i peau ia 'oku 'ikai ke tau loto ke tau hanga 'o fua 'a e me'a ko ē 'oku totonu ke tau hanga ko ē 'o makupusi 'i he 'aho ní 'oku tupunga ai 'a e fokotu'u mai ko eni ke tuku 'a e Sea Kōmiti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea. Kē tali pē ...

Mo'ale Finau: 'Ikai ke u tali au 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Ko e peau ko eni 'Eiki Sea 'oku hake mai he 'aho ní 'oku 'ikai ko ha peau ia 'oku si'isi'i. Ko e fa'ahinga peau eni 'oku fiema'u ke 'oatu ki he kau Fakafofonga 'enau fakakaukaú. Koe'uhī he kapau te mau longo 'Eiki Sea 'e fakamaau'i kimautolu he to'utangata mo e laulau to'utangata mei he 'aho ni. Te nau tuhu kimui pea nau pehē na'e 'ikai ke mou fua homou fatongiá na'e 'ikai ke mou lea. Ko hono 'uhinga ia 'oku fepaki ai e to'utangatá mo e faingata'a ko eni 'Eiki Sea. Ko ia 'e 'Eiki Palēmia, 'oku ou fakamālō 'aupito ki he tataki 'oku fakahokó ka ko 'eku tuí 'oku 'i ai e lea e tokotaha 'i Pilitānia 'i he mala'e 'o e politikí 'Eiki Sea ko *Winston Churchill* na'a ne pehē, "*Democracy is the best of the worst.*" 'Oku 'uhinga ia ko e temokālatí ko e lelei taha ia 'o e kovi tahá. 'UHINGA 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e haohaoa ke ne tu'u 'i ha fatongia.

Hou'eiki ko hotau lakangá mo hotau fatongiá 'oku 'uhinga ia ko e ofiofi taha ia ki he lelei tahá. Ko hono 'uhinga ia 'etau tu'u he fatongiá. Ko e Sea 'o e Kōmiti Kakató, 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu na'a ku lavelave 'anenai ki he'ema fononga mai mo e tokotaha ni kimu'a ia he 2010. Fa'a me'a ki ai 'a e Nōpelé 'o ne fa'a, ko 'ene fa'a lave ki homau hisitōliá, 'ikai ke u loto ke u hanga 'o lave. Ka ko e 'uhinga ia 'eku tu'u ki 'olungá ke 'oatu 'a e me'a ko ē te u hikinima ki aí. Te u fai 'aki 'eku mahinó 'o makatu'unga 'o 'ikai ko e haohaoa. Ko u fononga mai mo e tokotaha ko eni he ta'u lahi 'o a'u mai ki he 'aho ni ko 'eku fakamaau' neongo 'ene ta'ehaohaoá ko e lelei taha ē te u 'oange ki ai 'eku falalá ke hoko atu. Pea ko u kole atu 'Eiki Palēmia te ke ma'u ho'o *credit* lahi 'aupito *credit* ta'e'iai hano ngata'anga. He ko e *credit* 'oku te hanga 'o fua pea 'oku hilifaki ai e ki'i fo'i lea 'oku pehē ko e *humility* ko e loto fakatōkilalo. He ko e loto fakatōkilalo ko e kī ia 'Eiki Sea ki he'etau ngāué. Ko u kole atu pea u 'oatu e fakakaukau ko eni 'Eiki Palēmia ko 'eku taukei ki'i taukei si'isi'i si'isi'i 'aupito.

‘Oku ou kole atu ke fakafoki e fokotu’u ko ení ka tau hiki he hisitōliá. Ko e kamata’anga eni ‘o ‘etau lava ke tau paasi atu ‘i he fo’i *cross road* ‘i he mangafā ko ‘etau fononga ki ha Tonga hangē ko e faka’amú ‘a e ngaahi Pule’anga. Ko ‘eku faka’amú *let’s unite* Tonga. Hou’eiki ka tau ka hanga ‘o ikuna e fo’i pulu ko ení mo e peau ko ení he ‘aho ní ko e fuofua sitepu eni ki he *way forward* ke tau hanga ‘o fakatahataha’i ai hotau fonuá. ‘Ofa atu mālō Sea.

‘Eiki Sea: Vava’u 14. Na’a ku kole eni kia Ha’apai 12 ke ‘omai ha fo’i poini fo’ou. ‘Oku ne to e fakamalanga mai pē ‘e ia ‘a e ngaahi ‘uhinga na’e ‘osi fanongoa he Hou’eiki ki he pālōti ko ē ‘oku ‘amanaki ke fakahoko. ‘Oku ‘i ai ha’o poini fo’ou pē te ke lohiaki’i ‘e koe au.

Saia Piukala: Sea. ‘Oku tapu Sea ke fai ha loi ‘i he Fale ni.

‘Eiki Sea: ‘Omai ho poini fo’ou ka u toki aofangatuku atu.

Kole ke ‘inasi vāhenga 9 e Kakai he sea pē 1 Sea Kōmiti Kakato

Saia Piukala: Sea ko e ki’i miniti pē ‘e ua ko u kolé Sea. Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Pālēmiá. Tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Fakatapu heni ki he Fakafofonga e Hou’eiki Nōpelé pea ko u fakatapu heni ki he kau Fakafofonga ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Saia Piukala: ... ‘o e Kakaí. Sea mālō ē ma’u ‘a e faingamālié. Na’e Tō Folofola fakaava ‘e he ‘Ene ‘Afió pea fakamamafa’i kiate kitautolu ‘Eiki Pālēmia pea kau Hou’eiki Mēmipa ‘a e mahu’inga ‘o ‘etau ngāue fakatahá ki he lelei fakalukufua ki he kakai e fonuá. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ia ‘oku ‘i mu’a ‘iate kitautolu, *COVID-19*, Saikolone ko Tinó mo e

Saikolone ko Hālotí ‘oku mahu’inga ia ki he kakai ē fonuá.

Na’á ku fiefia hē me’a ‘a e ‘Eiki Pālēmiá he ‘aho Mōnité ‘o fakamāmafa’i ‘a e ngāue fakatahá. ‘Omi e ua pē ko e tolu ke hoko ko e taha, pea na’á ku fakamalanga ‘aneafi. Sea, hāngē ‘oku to e ‘omai pē ha ‘ā vahevahe kā na’á ku tui pē au Sea ‘e malava pē pea kuó tui pē au ia Sea ‘e lava pē ia ke hoko.

Ko e Tali Folofola na’e lele atu ē motu’á kae ‘ūmā’ā ē ‘Eiki Nōpelé, na’e kau ia ‘i he’etau Tali Folofola ko ‘etau tukupā ia ke tau ngāue fakatahá ‘a e Falé ni ki he lelei fakalukufua ē fonuá. Sea, ‘ikai ké u to e fakalōlōa au, tipeiti atu ‘i ha Tohi Tu’utu’uni Sea. Ko e kole pē ‘a e motu’á ni ke laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Pālēmia kae ‘ūmā’ā ‘a e Pule’angá, tau kamata he ‘ahó ni ‘etau ngāue fakatahá.

Ko e vāhenga ko eni ‘e 9 ‘oku fakafofonga’i ‘e he kau Fakafofonga ko eni e kakaí pea ko e sea pē ‘e taha Sea, mau kole atu e kau Fakafofonga e Kakaí, mau fakafofonga’i e vāhenga ‘e 9, ke kau atu ho’o mātu’a Fakafofonga, vāhenga ko eni ‘e 9 ‘i hono ‘alofi ‘a e vaka e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ka to e to’o e tokotaha ko eni, kuo hangē toki ongo ‘emau paea. Ko e taha ia ‘a e kaveinga ngāue ke ‘oua na’a li’ekina ha taha. Sea ko ‘eku kole pe ‘a’aku Hou’eiki Pule’anga ko

e ki'i Sea pe Kōmiti Kakato ke ne fakafofonga'i atu vāhenga ko eni 'e 9 mau fakafofonga'i he Fale Alea 'o Tonga. Mahino pe 'a e me'a na'e me'a ki ai e Minisita Ngoue. Minisita Ngoue kuo u toki siosio hifo eni he lau 'a e folofola hangē ko e me'a 'a Tongatapu 9, ko e ha ha tonounou, fai ha keli mo taufetuku. Ko e lau 'a e Folofola ka 'oku 'ia Kalaisi ha taha, 'oku matu'aki fakatupu fo'ou ia. Ngalo atu e ngaahi me'a 'o ono'aho, uē kuo hoko 'a e me'a fo'ou pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei, Sea, 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou'eiki Pule'anga ki ha faingamalie ke to'ofohē ai 'a e memipa na'e hoko ai 'o Sea. Ko e hā pe 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga, ko honau taimi pea 'e tali fiemālie pē 'e he motu'á ni. 'Oku pehē ai Sea 'a e ki'i fakahoha'a 'oku 'oatu. Mālō e ma'u faingamālié.

'Eiki Sea: 'Oku 'osi māhino kia au 'o 'etau halanga fonongá. 'Oku ou tali atú ké u mou tuku mai hā faingamālié, ka u tu'utu'uni atu ki he founa té tau fakahoko ai 'a e ngāue ko ení.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kole pē 'Eiki Sea hā ki'i sekoni 'e 2 pē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Faka'amu Pule'anga ko e lelei taha he faifatongia nau fokotu'u mai ke Sea Kōmiti Kakato fo'ou

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea 'oku ou kole ké u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'osi māhino ē ...

<003>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ngaahi fakamalanga ia, ko e ta'u ko eni 'oku tau hanganaki ki ai pea mo e ngaahi palani mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue pea 'oku mou 'osi mea'i pē 'a e Patiseti fakaangaanga kuo 'osi fakahū mai ki he Fale ko e fakahisitōlia eni he talu e tupu e fonua ni he *deficit* lahi pehē pea 'oku lahi mo hono ngaahi lao mo hono ngaahi ngāue fo'i ta'u 'e taha ko eni 'Eiki Sea. Ko e fonua ni ko e fonua 'oku anga puli 'Eiki Sea pea 'oku toki 'i ai pē 'etau taukei ki he fili ko ē 'a e 'Ikale Tahī kuo pau ko e taimi ko ē 'e fili ai e 'Ikale Tahī 'oku fiema'u ke tau unuunu 'a e lelei tahá, 'a e lelei taha ke nau hū ki loto 'o fakafofonga'i 'a e fonua. 'Eiki Sea ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai mei he Pule'anga ko e lelei taha ia e fo'i timi ke ne leleaki'i hotau vaka 'i he ta'u ngāue ko 'eni mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mou kei fie fakamalanga pē he fokotu'u pē 'e tali pē ta'etali pē te tau hoko atu 'Eiki Minisitā Polisi.

Taukave Pule'anga ko e lelei hono tataki e Fale ko e lelei ia ma'a e fonua

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki'i me'a pē 'e taha ia 'oku ki'i fo'ou ko ē 'i he me'a ko eni 'Eiki Sea hangē ko e me'a ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga ko ē heni ko e lelei ko ē 'a e Fale ni ko e lelei ia 'a e fonua. Pea ko e 'amanaki ko ē hangē ko e me'a 'oku hoko he 'aho ni ke tau kamata fo'ou, kamata fo'ou 'aki 'a e me'a fo'ou hono kotoa. Mei he 'aho na'e fakaava ai 'a e Fale Alea 'o a'u mai ki he mōmeniti ko eni 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a fo'ou ia he Fale ni ka

ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu ki he Feitu'u na ko e lelei ko ē 'a e Fale ni ko e lelei ia 'a e fonua. 'Oku faingata'a'ia 'a e fonua makatu'unga pea mei he Fale ko eni, kā ko 'eku fakamalanga atu pē 'a'aku ia 'i he loto tau'atāina mo'oni. Ko e me'afua ko ē kiate au mo e me'afua ko ē ko ē 'i he Fika 9 na'a ma me'afua kehekehe he ta'u kuohili 'oku ou 'omai e me'afua ko ia ki heni 'i he mōmeniti ko eni ke fai'aki 'a e fua mai ha me'a fo'ou 'oku 'ātā pē Fakafofonga ia ke fokotu'u mai ke to e fokotu'u mai kā ko e me'a 'oku fai atu ki ai 'a e kole tau feinga'i ha fonua fo'ou mo ha me'a fo'ou kae lelei e fonua Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku toe pē miniti 'e 6 kimu'a pea u toloi e Fale ki he 2 'oku to e 'i ai ha fakamalanga 'Eiki Minisitā *MEIDECC* me'a mai.

Taukave Pule'anga ko e lelei taha pē eni 'enau fokotu'utu'u mo e palani ke lele'i nau vīsone

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Fale 'Eiki ni. Sea 'oku ou fokoutua pē hē 'o fanongo ki he ngaahi fakamalanga pea 'oku mahino 'aupito 'a e ngaahi fakamalanga ia mei he ongo tafa'aki. 'Oku ou manatu'i e talanoa mālie ko ē he Kosipeli 'a Luke 'a e ongo kaungāme'a pea a'u ki he pō 'e taha 'oku fai mai e 'a'ahi ki he kaungāme'a 'e taha 'oku 'ikai ke lahi 'ene me'atokoni 'alu 'o kole ki he motu'a 'e taha 'o tukituki atu honau 'api talaange he motu'a kuo fuoloa e po'uli kuo mau mohe pea 'alu pē ki'i fo'i talanoa pea talaange he motu'a pea pehē Folofola tu'u e motu'a fakaava e matapā 'oange e fo'i mā ko ē na'e kole koe'uhī 'oku 'ikai ko 'ena maheni kā ko e toutou kole mo e ta'emīngao ko ē 'a e vivili ko ē ke ma'u 'ene me'a ko ē na'e kole. Sea ko e natula ia 'o e kau Fakafofonga ni tautautefito ki Ha'apai 13 pea 'oku pehē kātoa 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Fakafofonga ko eni 'o e Kakai 'oku 'ikai ke kehekehe 'enau taumu'a 'anautolu taha pē taumu'a ia ke hakeaki'i e masiva, taha pē taumu'a ia ke fakamahu'inga'i e kakai koe'uhī ke mahino ki he kakai 'o e fonua ko kinautolu 'oku mahu'inga taha ko e 'uhinga ia 'a e 'i heni ai 'a e mātu'a Fakafofonga ko eni. Pea 'oku pehē pē 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Minisitā mo e Pule'anga ki he ngaahi fiema'u kotoa 'a e kau Fakafofonga ni pea mo e kakai fakalukufua 'o e fonua ni.

Sea ko e hili eni te tau hoko atu ki he'etau Patiseti, ko e Patiseti ko hono fakapa'anga ia 'o e fokotu'utu'u 'a e vīsone mo e palani hono fakapa'anga 'o e tukupā mo e ngaahi palōmesi 'a e ...

<007>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Minisitā MEIDECC : Pule'angá ki he kakai 'o e fonuá, fou mai pē ia 'i he ngaahi fakakaukau. Na'e fai foki e ki'i takai kimu'a, 'o 'a'ahi ki he ngaahi vāhengá, pea 'omi ai e ngaahi fakakaukau lahi 'aupito, pea kau pē ai pea mo e ngaahi lipooti ko ē 'o e takai 'a e kau Fakafofongá 'i honau vāhengá, pea 'oku fakatahataha'i ia heni 'o fakapa'anga 'i he patiseti ko eni. Kau pea mo e *COVID* 19, kau pea mo *TC* Hāloti 'i he patiseti ko ení.

Ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'o hangē ko e me'a na'e me'a na'e ki ai e Minisitā Pa'angá 'anenaí, ko e lelei taha eni 'i he'emaui fakakaukau, ko e foí timi eni ko ē anga 'emau fakakaukau 'e lelei. Toe pē fo'i ta'u ia 'e 2, ta'ú ni pē mo e ta'u fo'ou, toe pē fo'i ta'u 'e 2. 'I he anga 'o e fokotu'utu'u pea mo e vīsone pea mo e ngaahi tukupā 'a e Pule'anga ko ení, ki hotau

kakai. 'Ikai ke to e kehekehe ia mo e me'a 'oku tokanga ki ai e kau Fakafofongá. Pea ko e úhinga ia 'a e kole ko ení Sea, ki he Fakafofonga 'a Ha'apai 13, fiamālie koe, fiamālie pē pea mo e kau Hou'eiki Fakafofongá. 'E 'ikai ke tau ngāue kehekehe, 'oku tau ngāue fakataha. Pea 'oku ou tui ko e laumālie ko ē na'e fokotu'u atu 'aki e fokotu'u ko ení, 'oku íkai ko ha laumālie ia ke kehekehe 'etau ngāué, pea pehē ke to e fakamāvahevahe'i pea pehē ke to e 'ai ai ha 'ā vahevahe 'ia kitautolu. Ka ko e anga ení 'o e fakakaukau 'i he taimi ní, pea mo e anga 'o e sio ki hono fakahoko lelei 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ení he ta'u 'e ua ko ení 'oku tau fononga atu aí. Sea ko e ki'i fakakaukau pē ia mo e 'ofa lahi atu ki he kau Fakafofonga kotoa pē, pea mole-ke-mama'o ha *personal* pē 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau ke tukuhifo ha taha. Pea pehē ke fai ha langa 'ā vahevahe 'i he fakakaukau ko ení. Ko e anga ia 'emau fakakaukau, ke lele'i e pulu, pea mo e tukupā 'a e Pule'angá kuo fakahoko ma'á e kakai hotau fonuá ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 2.

Sēmisi Sika : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko u fakamālō koe'uhi ko e ngaahi vahevahe mo e ngaahi fakamaama ko ia kuo tau fanongá. 'E aofangatuku pē foki 'etau pālotí, pea te tau takitaha tui pē ki he'ene 'uhinga mo 'ene mahino. Pea 'oku ai e taimi 'e ni'ihi he hala fonongá, 'e ai e taimi 'e pau ke fai 'a e feilaulau, 'e pau ke fai e tukulolo.

Fokotu'u mai 'a Tongatapu 5, 8 & 9 pe Ha'apai 12 ki he lakanga Sea Kōmiti Kakato

Ko 'eku fokotu'ú Sea, koe'uhi ko e lave hake ko ia ki he fie ngāue fakatahá. Pea 'oku ai 'eku hoha'a ke fakakau atu pē 'a e tu'unga mātu'á ni 'i hono tataki hotau Falé, 'a ia ko e Sea ko ia 'o e Kōmiti Kakató. 'E Sea, 'oku 'osi mahino pē ia kapau te tau pāloti, kuo pau pē ke pou pou 'a e motu'á ni ia ki he fokotu'u ko ia kuo fakahoko maí, 'a ia ko e Fakafofonga Hou'eiki ko ia 'o Vava'ú. 'Osi mahino 'aupito 'ene taau, kuo ne ma'u kotoa e ngaahi teunga mo e ngaahi pulupulu 'o ha tokotaha ke hoko ko e Sea. 'Oku 'ikai ke to e fakafehu'ia ia. Pea 'oku 'asi mai leva ia he pongipongí ni, hangē 'oku íkai ke to e falala 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he fakahoko fatongia ko ia 'a e Sea Kōmiti Kakato lolotongá. Pea 'oku tau tau'atāina pē ki he 'ene faka'uhnga mo e anga 'ene fakakaukau. 'Oku 'ikai ke u tu'u au ia ke fakafepaki, 'oku ou tu'u pē ke fakahoko 'eku faka'apa'apa ke fakahā tau'atāina honau loto mo 'enau fakakaukau.

Ko ia ai 'oku ou kole au Sea, 'i he'ene tu'unga pehē, he faingamālie pē mu'a Hou'eiki, ke kei hoko atu 'e he tu'unga mātu'á ni, 'a hono tataki 'o e Sea 'o e Kōmiti Kakató. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke to e 'iai ha manako pē ko ha *favour* 'o e Sea Kōmiti Kakato lolotongá, 'oku ou fokotu'u atu ke fokotu'u mai mu'a ha ni'ihi he tu'unga mātu'a mo e finemātu'a ko ení he tafa'aki ko ení, ke ne tongia 'a e fatongia 'o e Sea 'o e Kōmiti Kakató, ke ne kei pukepuke 'a e fo'i laumālie ko ia 'oku ongona hake he pongipongí ni, ko e ngāue fakataha, ko hono tataki fakataha, ke tau fononga fakataha. Pea ko ia 'oku ou kole ai Hou'eiki, ke fokotu'u atu mu'a, kuo 'osi mahino, neongo 'etau fevahevahe'aki ko ení, ka te tau iku pē 'o fai tu'utu'uni 'a e pālotí pea kuo 'osi mahino e olá ia. Ko ia 'oku ou to e fokotu'u atu mu'a ha ni'ihi 'o e kau Mēmipa ko ení, Fakafofonga Ha'apai 12, Tongatapu 9, Tongatapu 8, Tongatapu 5. Te u fakahoko atu pē 'e au ia mei hē 'o a'u ki hē, pea mau mālōlō kimautolu, ka ko e 4 ko ē 'oku faingamālie pē, ke fokotu'u atu ke ne tongia 'a e fatongia ko ia 'o e Sea Kōmiti Kakató. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he tēpile 'a e Pule'angá, ko e Fakafofonga Tongatapu 2 eni 'oku ne fokotu'u mai ha taha he toko 4 ko ē tēpile ko ē, Ha'apai 12, Tongatapu 9, Tongatapu 8, Tongatapu 5.

Lord Tu'iha'angana : Sea, kātaki pē ho'o me'á 'uhinga pē au ko 'etau taimí mo e fokotu'u ko ē na'a 'oku ai ha fakakaukau ki ai 'a e Pule'angá, tau ki'i mālōlō ai kae fai ha fakakaukau ki ai ka tau toki foki mai.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki toloi e Falé ki he 2:00.

(Na'e mālōloōheni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a 'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko e faka'osi ki he feme'a'aki 'aneuhu na'e me'a mai 'a e Tongatapu 2 mo 'ene fokotu'u ki he Pule'anga ke nau to e fakakaukau'i 'a e Sea fo'ou 'oku fokotu'u mai he fokotu'u ko eni he 'Eiki Minisitā Ako ke fakakau atu ha taha 'i he Fakafofonga Tongatapu 5, 8, 9 mo Ha'apai 12 ki hono fakakaukaua ki he lakanga e Sea Kōmiti Kakato. 'Oku 'i ai e faka'amu 'e 'i ai ha tali mahino mai mei he Pule'anga kimu'a pea tau hoko atu.

Kei tu'uma'u pē fokotu'u tafa'aki e Pule'anga

'Eiki Minisitā Ako: Sea mālō. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Tafa'aki ko eni e Pule'anga kei tu'uma'u pē Sea. Mālō.

Fakama'ala'ala Sea ngaahi fehu'ia ngaue'aki Kupu 19 (2), Kupu 78 mo e Kupu 3 Tu'utu'uni e Fale

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhī na'e 'i ai e ngaahi kupu 'i he Konisitūtone pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni na'e ai hono fehu'ia te u kamata pē mei he 'uluaki fehu'i 'a ia ko e taimi totonu ke fakahū mai ai ha fokotu'u 'a ē na'e 'eke he Tongatapu Fika 4 fakatatau ki he Kupu 19 Kupu si'i (1) 'o ne me'a mai ko e kaveinga ngāue ko eni 'i he Fale Alea 'oku tonu ke tau kamata pē he Lao ka na'e faka'atā pē 'eni fakatatau ki he Kupu 19 Kupu Si'i (2) neongo e Tu'utu'uni Si'i 'i he Kupu Si'i (1) 'oku 'i he 'Eiki Sea Fale Alea e mafai ke ne fakangofua ha lea 'i ha ngaahi ngāue pē 'a e Fale pea na'e 'i ai mo e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā e Leipa fekau'aki mo e Kupu 78 'a ia ko e Kupu 78 'oku fekau'aki eni mo e ngaahi fokotu'u. 'Oku fakangatangata 'a e taimi ko ē 'oku ngofua ai ke fakahū mai ha fokotu'u ka 'oku hanga 'e he Kupu 78 'o faka'atā 'a e Pule'anga ke nau fakahū mai ha'anau fokotu'u 'i ha fa'ahinga taimi pē.

'A ia 'oku hā mai he Kupu 78 neongo pē 'a e Tu'utu'uni 77 ko e ngaahi fokotu'u 'a e Pule'anga 'e ngofua ke 'oatu 'i ha taimi pē 'a ia 'oku 'osi mahino pē he'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'atā pē

fokotu'u ko eni 'oku 'omai mei he Pule'anga 'a ē na'e fokotu'u mai he 'Eiki Minisitā Ako. Ko e fehu'i hono ua na'e 'ohake he, na'e 'ohake to e 'ohake pē he 'Eiki Minisitā Ako 'a e Kupu Fika 61 Kupu Si'i (3) 'o e Konisitūtone. 'A ia ko e kupu ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo hono fili 'a e Sea 'o e Fale Alea pea 'oku tonu ke fakatokanga'i he Hou'eiki ko e Sea Fale Alea ko e lakanga faka-Konisitūtone 'eni pea 'oku tu'utu'uni leva he Konisitūtone ki he founa hono fili pea mo hono tukuhifo 'o fetongi 'a e Sea Fale Alea. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e Kupu ko 'eni pea mo e fokotu'u ko eni ke fili fo'ou 'a e Sea ko eni 'o e Kōmiti Kakato he 'oku 'ikai ko ha lakanga faka-Konisitūtone 'a e Sea Kōmiti Kakato pea 'oku 'i he'ene pehē ko e vāvāofi ko ē hono lau ko ē Kupu 61 Kupu Si'i (3) te tau to'o pē laumālie kapau 'oku lava e Sea Fale Alea 'o fili pea to e fetongi ko e hā e 'uhinga 'e 'ikai ke to e lava ai ke tau ngāue'aki e laumālie ko ia ke fili pē fetongi ha to e lakanga he ko e lakanga taupotu taha ia ki 'olunga 'oku lava pē ia 'i he Konisitūtone.

<009>

Taimi: 1420-1425

Eiki Sea: ... kae tukukehe 'etau lau 'a e laumālie e Konisitūtoné kapau te mou me'a hifo ki he Kupu 62 (i) 'a e Konisitūtoné. 'A ia 'oku fekau'aki eni mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Aleá ke tu'utu'uni he Fale Aleá ki he ngaahi Lao 'oku kau ki he'enau ngaahi fakatahá. 'A ia ko e mafai faka-Konisitūtone eni 'oku foaki ma'a e Fale Aleá ke tau hanga 'o fa'u 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'oku tau muimui ki ai. 'A ia ko e lakanga ko eni 'a e Sea Kōmiti Kakatō 'oku 'i he mafai pē ia 'a e Fale Aleá fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni e Falé 'oku fakamafai'i 'i he Konisitūtoné.

Pea kapau te tau foki mai ki he fokotu'u ko eni kuo 'omai he Pule'angá na'e 'ohake 'a e *issue* 'oku hā mai 'i he Kupu 150 (ii) na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu 9. ***Kuo pau ke ma'u lakanga 'a e Seá ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e fā.*** 'I he tu'utu'uni ko eni 'a e Falé he taimi ní **kuo pau.** Mahalo 'oku 'osi mea'i pē he Hou'eiki he taimi ko ē 'oku tau fa'a lau ai 'a e 'ū Laó. Ko 'ene 'asi pē "**kuo pau**" 'i he fakapālangi "*we shall*". 'A ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fehu'ia pē 'oku lava ke tau hanga 'o ue'i 'a e faka'uhingá ke to e 'uhinga kehe mei he **kuo paú.** Ko e kuo paú pau ke hoko e fo'i me'a ia ko iá. Ka 'i he taimi tatau pē na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi 'oku 'i ai e Kupu 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni Kupu Fika 3 ko e ta'ofi fakataimi ha ngaahi tu'utu'uni. Pea 'oku fakahā mai 'e he kupu ko eni 'oku ngofua ke tuku fakataimi pē ta'ofi ha ni'ihi pē kotoa 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'aki ha loto ki ai 'a e tokolahi 'o e Fale Aleá. 'A ia ko e founa pē ia 'e lava ke fakahoko 'aki hatau ngāue ki he fokotu'u ko eni 'a e Pule'angá ko ha loto 'a e Falé fakatatau ki he Kupu fika 3 ke ta'ofi ha ni'ihi. 'A ia ko e Kupu 150 (ii) kae 'atā ke fai ha alea'i ki hono fetongi ko eni 'e fai Sea Kōmiti Kakatō.

'A ia ko e sitepu 'uluakí Hou'eiki 'oku loto e Falé ke tau ngaue'aki e Kupu 3 ke ta'ofi 'a e Kupu 150 (ii) koe'uhí ko e fokotu'ú. Ko u kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Polisi.

Sēmisi Sika: Sea kātaki pē fakahoko fakalukufua mai angé 'a e ngaahi fokotu'ú. 'Oku taha pē 'oku ua pē 'oku, 'uhí ke to e ki'i fakamahino mai angé kātaki 'a e fokotu'u ko eni 'oku 'amanaki ke tau pālōti ki ai.

Eiki Sea: Ko e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Polisi ke tau ngaue'aki 'a e Kupu fika 3.

Sēmisi Sika: Mahino.

Eiki Sea: Ke ta'ofi fakataimi 'a e Tu'utu'uni 'i he Kupu 150 (ii). Ko hono ta'ofi fakataimi ko eni 'a e Kupu 150 (ii) 'e 'atā leva 'a e aleá ke tau pāloti he fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko eni he Pule'angá. 'Oku mahino pē Hou'eiki ?

Fakamahino 'i ai founa angamaheni (precedent) he kuohili na'e makatu'unga fili fo'ou ai Sea Kōmiti Kakato

Eiki Minisitā Ako: Ki'i fakama'ala'ala pē Sea kātaki. Ko e 'uhinga foki ko ē 'a e, *kuo pau* kae hangē pē ko ē ko e fai e feme'a'aki ko ē 'anenaí ko 'ene hiki pē ko ē hangē pē ko ē Tongatapu 9 'o 'Eiki Minisitā na'a tau, na'e 'ikai ke fiema'u ia ke kei hokohoko atu pē 'o Sea 'i he fo'i ta'u 'e 4. Na'e ngata ai pē 'ene Seá 'a'ana ia ai. Ko e me'a ko ē taha ko ē 'i hono *dissolve* ko ē Fale Aleá na'a tau hū maí na'e to e fili 'a e Sea fo'ou. Na'e 'ikai ke hoko atu ai pē Sea ia ke ta'u 'e 4. Ko e 'uhinga pē 'a'aku 'oku 'i ai e *precedent* 'i he fehanganagai ia pea mo e me'a ko ena ko ē he 150 ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Eiki Minisitā Ako: ... 'osi fakahoko he Falé ni Sea, 'a ia na'e 'uhinga pēhē ko ē 'a e talanoa 'anenaí. Kā 'o kapau 'oku pēhē pē 'e he Sea ia ko ena na'á ke me'a 'akí pea tau lele pē ā he fokotu'u 'a e Minisitā Pōlisí. Kā ko e 'uhingá pē na'e 'osi 'i ai 'a e ngāue pēhē na'e fai kimu'a 'o 'ikai ke lele ai 'o tau'ā 'a e Sea 'o e Kōmiti Kākató. Mālō.

Fakama'ala'ala 'oku fakalongolongo Tohi Tu'utu'uni pea 'uhinga ai ngāue'aki Kupu 150 (3)

Eiki Sea: Hāngē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Akó, ko e ngaahi makatu'unga kehe ia 'oku tu'utu'uni e 'ū Lao ia 'oku mā'olunga ange 'i he 'etau Tu'utu'uni ko ē lotofalé. Ko e *dissolve* ko ē Falé mo e fili Fale Aleá 'oku fakatatau ia ki he Konisitūtoné pea 'i he faka-kalakalasi ko ē 'etau 'ū Laó, mā'olunga tahá Konisitūtoné pea toki fika 2 ki ai hā ngaahi Lao kehe.

Ko e 'uhinga ia na'u kamata ai hono fakamatala 'o e Kupu 61 he ko e fili mo hono to'o 'a e lakanga ko ē Sea Fale Aleá mo e Pālēmia mo e 'ū lakanga lahi pēhē 'oku tu'utu'uni tonu mai pē Konisitūtoné ki ai. Ko e toenga 'ū lakangá hangē ko e Sea Kōmiti Kākató 'oku fakamāfai'i 'e he Konisitūtone ké tau fa'u 'etautolu ngaahi Tu'utu'uni 'a ia 'oku tau muimui ki ai pea ko e Tu'utu'uni ko iá 'oku fakatatau ki he 150 kupu-si'i (ii). 'Oku hā māhino pē ai, *kuopau ke ma'u 'e he lakanga Seá ki ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e 4*. Pea me'apango 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fakaikiiki 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni pē ko e fē taimi mo e ngaahi makatu'unga 'e lava ke liliu ai kā 'i he tu'u ko ē lolotongá ko e founa pē té tau lava liliú ko hono tuku fakatafa'aki 'a e Kupu 150 kupu-si'i (ii) fakatatau ki he Kupu 3.

Eiki Minisitā Akó: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Sēmisi Sika: Mālō Sea. Māhino pē ‘a e fiema’u ko ē ke pēhē *kuo pau* pea ‘ikai leva ke to e ‘i ai mo hono ngaahi fakaikiiki, ‘e māhino leva ‘oku angamaheni pē ‘a ‘etau faka’uhinga’i ke to e māhino ange ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke *spell out* ia pē ‘e fakalea ‘e he Laó ‘o hāngē ko ha ngaahi uiui’i mo ha ngaahi fehikitaki ‘oku ‘osi faka-Konisitūtone pē hāngē ko hono ui ē motu’á ni ke hoko ko e ‘Eiki Minisitā. ‘Osi māhino pē he ‘ikai ké tau fai pau tautolu ki he kuopau ké u Sea Kōmiti Kākato ki he ta’u ‘e 4. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi fatongia heni kuo ‘osi māhino pē kia kitautolu pē pēkia. He ‘ikai ke pēhē ia *kuo pau* ke Sea Kōmiti Kākato ta’u ‘e 4 kapau té ke pēkia. He ‘ikai ke tau ‘ā ‘aho tautolu mo e Sea heni ke ‘osi ē ta’u ‘e 4.

Ko ha ngaahi fetongi ‘e ‘ikai ke fu’u ‘uhinga mālie hāngē ko e fetongi ko ē ‘oku fokotu’u mai he ‘ahó ni. Koia ia ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a e motu’á ni ke tau to e mavahe mei he Kupu 150 ki he *kuo pau*. ‘O kapau ‘oku ‘i ai hā ngaahi ‘uhinga faka-Konisitūtone hāngē ko ho’o me’a ‘anenaí pē ko ha ngaahi uiui’i, ‘oku ‘osi māhino pē *kuo pau* ke liliu ē Kōmiti Kākato, fetongi ē tokotaha ko iá pea ko e ‘uhingá ia. Ko e anga pē ia ‘a e faka’uhinga ‘a e motu’á ni Sea, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’ú na Sea mo e Hou’eiki Falé Aleá. Sea ko e Tu’utu’uni 150 ‘oku fakalongolongo ia ki ha to e founga ‘e fai. ‘I he’ene pēhē leva Sea ‘oku ‘omai leva māfai ia ko iá ki he Feitu’ú na ki ho’o Tu’utu’uni pea ‘oku hā pē ia ‘i he Tu’utu’uni Ngāue ko eni ‘oku tau ngāue’akí, faka-Konisitūtone pē mo ia. Kapau ko e Tu’utu’uni ena ko ena ‘oku tali ‘e he Feitu’ú na ke ngāue’aki e Kupu 3, pea ‘oku tau pou pou atu kā tau lava ngā’unu atu ā ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e māfai ia ‘o e Feitu’ú na ‘oku tu’utu’uni pē tu’utu’uni ‘oku fakamafai ‘e he Kupu ko ia ‘o e Konisitūtoné. Mālō Sea.

Pāloti’i ‘o tali tuku fakataimi ngāue’aki Kupu 150 kae ngāue’aki Kupu 53

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ké tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ké tau ngāue’aki ‘a e Kupu 3 ke tuku faka-taimi ‘a e Kupu 150; kupu-si’i (ii) ‘i he efiāfi ni, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Pālēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá,

<003>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai ‘a e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau ngāue’aki ‘a e Kupu 3 ke tuku fakataimi ‘i he efiāfi ni ‘a e Kupu 150(2) kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Pōhiva, Sēmisi Kioa Lafu Sika, Māteni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Saia Ma’u Piukala, ‘ikai ke loto ki ai e toko 9 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Ako ke fetongi e Sea ‘a e Kōmiti Kakato mei he Sea lolotonga ki he Fakafofonga Nōpele Vava’u kole tau ki he Kalake tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Ako kātaki ‘o hiki ho nima

Sēmisi Sika: Sea kātaki fakamolemole

‘Eiki Sea: Tongatapu 2

Sēmisi Sika: ‘E taau nai koe’uhī kuo ‘osi ko e ongo fo’i fokotu’utu’u kehekehe ‘e ua, fokotu’u eni ia ‘uluaki pē te tau ngāue’aki e kupu 3 pea ‘oku ‘osi mahino ia ko e fokotu’u atu ko ē he taimi ni ko e fo’i fokotu’u kehe ia ‘e taau nai ke ‘oatu ha’amau fokotu’u ki he kanititeiti Sea e Kōmiti Kakato ke ua e fokotu’u fakamolemole.

‘Eiki Sea: Kuo ‘osi faka’atā he taimi ni ke fetongi ko e me’a pē Hou’eiki ke mou fai mai ha’amou fokotu’u ko e fokotu’u ‘oku taha pē taimi ni mei he ‘Eiki Minisitā Ako.

Fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Sea Kōmiti Kakato

Sēmisi Sika: Mālō, ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e Fakafofonga Fika Tongatapu 5 *Honorable* Losaline Ma’asi ko e ‘uhinga pē Sea ko e ngaahi ‘uhinga ko ē na’e fokotu’u mai ke tukuange ‘a e Sea lolotonga ‘oku kakato kotoa ia ‘i he tokotaha ko eni kuo ne ako lelei kuo ne ma’u ‘a e ngaahi taukei lahi, na’a ne hoko ko e ‘Eiki Minisitā, pea ne hoko ko e *CEO* ko u tui ko e kotoa e ngaahi fatongia ko eni ko e lakanga *CEO* ko e lakanga taukei mahu’inga mo mafatukituki ia ‘e fiema’u ‘aupito ke tataki ‘a e Sea e Kōmiti Kakato, pea ko e fokotu’u ia Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u mei he Tongatapu 2 ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni, Tongatapu 5 ‘oku to e ‘i ai ha’o me’a ki he fokotu’u ko koe ‘oku fokotu’u ki he lakanga fo’ou.

Losaline Ma’asi: Mālō Sea ‘oku ou tali lelei ‘a e fokotu’u ko eni mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki hangē pē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku fiema’u ke tau kamata ‘a e pālōti mei he fokotu’u fakamuimui ‘a ia ko e fokotu’u ia ‘a e Tongatapu 2 ke Sea e ‘a Tongatapu 5 ‘i he Kōmiti Kakato ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 2 kātaki ‘o ... Tongatapu 4

Fehu’ia pe na’e ‘i ai ha fale’i fakalao tukumai fekau’aki mo e fokotu’u Pule’anga

Māteni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ko e ki’i me’a nounou ‘aupito pē eni ia ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia pē ‘e lava ‘o fakahoko mai pē na’e ‘i ai ha fale’i tau’atāina fakalao fekau’aki mo e ‘ū fale’i fakalao ko eni na’e tukumai mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko e kole mei Tongatapu 4 ki he Pule’anga pē na’e ‘i ai ha fale’i fakalao ki he fokotu’u ko ē na’e fakahū mai ki he Fale, me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

Fakahā Pule’anga ne ‘i ai fale’i fakalao ki he fokotu’u kuo fai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki. Sea ko e me'a ko eni na'e 'osi 'i ai pē 'a e fale'i fakalao mei he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ko e 'uhinga ia 'oku makatu'unga mei ai 'a e fokotu'u ko eni 'oku fale'i pē 'oku 'atā pē 'uhī 'oku fakalongolongo 'a e tu'utu'uni ho Fale fekau'aki mo e founga ko ia ke fetongi ko e ki'i konga pē ia te u 'oatu 'Eiki Sea mālō.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

Pālōti fokotu'u Tongatapu 5 ki he Sea Kōmiti Kakato

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke hoko atu e pālōti ko e fokotu'u mei he Tongatapu 2 ke Sea 'a Tongatapu 5 'i he Kōmiti Kakato ko ia 'oku loto ki he fokotu'u kātaki 'o hiki ho nima

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Pōhiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Māteni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sēmisi Tauelangī Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Saia Ma'u Piukala. 'Oku loto ki ai 'a e toko 9.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'u 'a Tongatapu 2 kātaki 'o hiki ho nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko e pālōti foki na'e ...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ako: .. ongo kanititeiti 'e toko 2, 'a ia ko e pālōti 'uluakī pea ko e 2 leva 'a e kanititeiti ko ia 'amautolū na'e 'oatū.

'Eiki Sea : Ko ia ka 'oku lau foki 'a e pālōti, ko e tokolahi ko ia 'oku nau loto ki he fokotu'ú, mo e tokolahi ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú.

'Eiki Minisitā Ako : Ko e 'uhingá foki ke hikinima'i mei he ongo kanititeiti 'e toko 2, 'oku 'ikai ko e loto mo e ta'eloto ki he kanititeiti ko ē mo e loto mo e ta'eloto ki he kanititeiti ko ē. Ka ko hai 'oku toki loto ki ai 'a e Falé Sea, mei he ongo kanititeiti 'e toko 2. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki kau fakamatala atu 'a e founga ngāué. Ko e fokotu'ú 'oku 2. 'Oku ai e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Akó, pea 'oku ai mo e fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 2. Ko e ongo fokotu'u ko ení, te tau pālōti fakatoloua, pea ko e fē pē 'a e pālōti 'oku tokolahi angé, ko ia 'e mālohí. Ka 'oku fiema'u ke tau fakapapau'i 'a e fokotu'u fika 'a Tongatapu 2, 'aki ha pālōti, ko ia 'oku nau loto ki ai mo e tokolahi ko ia 'oku ta'eloto ki ai. 'A ia ko e pālōti e fokotu'u ko ia 'a Tongatapu 2, mahino mai 'oku loto 'a e toko 9, ka 'oku te'eki ai ke fakahā mai 'a e ni'ihi 'ia moutolu Hou'eiki 'oku ta'eloto ki he fokotu'u 'a Tongatapu 2.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō pē Sea. 'A ia ko e 'uhingá, kapau leva te mau ta'eloto ki ai, ko 'ene 'osí ia? 'A ia na'a ku 'uhinga ko ē ki ai.

'Eiki Sea : Ko 'ene 'osi ia 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 2, ka 'oku toe ke tau pālōti ho'o fokotu'ú.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia, ka na'e 'uhinga pē ia Sea, ko e 'uhingá ko e ongo kanititeiti 'e toko 2 'oku 'ai ke fili mei ai 'a e Fale Aleá. Ka 'oku hangē te tau 'ai tautolu loto mo e ta'eloto hē, loto mo e ta'eloto hē, ka na'e 'osi ange ko iá, na'e 'ai pē pē ko hai 'oku loto ki he kanititeiti ko ē. Ko hai 'oku loto ki he kanititeiti ko ē. Fa'iteliha pē 'a e Feitu'ú na Sea, mālō.

Lord Tu'iha'angana : Mālō. Ki'i tokoni pē 'aku ia Sea. Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tongá, he ko e me'a tatau pē. Ko e founga pē ia 'e ngāue'aki 'e he Feitu'ú na. 'Oku hangē 'oku ngali lōloa ange hono pālōti'i lōua 'a e ongo fokotu'ú. Kapau te ke ngāue'aki pē ko e fokotu'u atu na'e 'osi fokotu'u atu 'e he Pule'angá 'a e tokotaha pea fokotu'u atu ē, pea pālōti. Ko e hā pē ho'o tu'utu'uní, ka ko e founga pē ē 'e taha 'a e Minisitā Akó, nounou ange ia, ko e pālōti'i pē ko hai 'oku tokolahi he ongo kanititeiti. Kae hangē ko ho'o me'a toe tonu pē mo ia. Pālōti e fokotu'u ko ē pea pālōti mo e fokotu'u ko ē, ka 'oku na tatau pē.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki, 'a ia ko e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 2, 'oku lolotonga loto 'a e toko 9, ka 'oku ou kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai ko hai 'oku ta'eloto ki he fokotu'u 'a Tongatapu 2.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke loto ki ai e 'Eiki Minisita Mo'uí, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 11.

'Eiki Sea : 'A ia 'oku 'ikai tali 'e he Falé ni 'a e fokotu'u ko ia 'a Tongatapu 2 ke Sea 'i he Kōmiti Kakato 'a Tongatapu 5. Tau foki leva ki he fokotu'u ko eni 'oku toé, fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Akó ke Sea 'i he Kōmiti Kakato 'a e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u ko eni kātaki 'o hiki ho nima.

Pālōti'i 'o tali e fokotu'ú Minisita Ako ke fili Sea Kōmiti Kakato fo'ou

Kalake Tēpile : 'Oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisita Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku ta'eloto ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Akó kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau. Saia Ma'u Piukala. 'Ikai ke loto ki ai e toko 7.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, kuo tali 'e he Falé ni 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Akó ke liliu 'etau Sea Kōmiti Kakatō, pea ko eni kuo loto 'a e Falé ke 'ave ia ki he Hou'eiki Nōpele Vava'u. 'Eiki Minisitā Ako.

Fakamālō'ia lava fili Sea Kōmiti Kakato fo'ou

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e 'Eiki Palēmiá, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Fakamālō lahi atu ki he Feitu'ú na Sea hono tataki 'etau alea'i ko eni 'a e tu'unga ma'olunga ko eni tu'unga mahu'inga 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō.

Fakamālō'ia faifatongia Sea mālōlō & talamonū ki he Sea fo'ou

Fakamālō atu ki he Sea mālōlō he tataki mai 'etau ..

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Ako: Kōmiti Kakato e ngaahi tala mai ko eni he kuohili 'oku ou fakatauange pē 'e hokohoko lelei atu ai pē 'etau fengāue'aki pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ke pehē ke tau ta'efengāue'aki ai ka ko e hangē pē ko ē ko e ngaahi fokotu'u talanoa mahalo ko e taimi pē eni ke ... ki ai 'a e Hou'eiki ko eni mei Vava'u 'i he tataki atu ko eni 'a e vīsone e Palēmia kae 'uma'ā 'a e fakaikiiki ko eni na'e 'oatu mei he Minisitā Pa'anga. Pea 'oku talamonū atu ai pē ki he Sea fo'ou ko eni e Kōmiti Kakato fakatauange pē ke ke ma'u ha faifatongia lelei mo monū'ia pea kau 'a e 'Eiki he faifatongia mahu'inga mo mamafa ko eni 'oku 'amanaki ke ke hoko atu ki ai. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu ki he Hau 'o e Fonua, Tama ko Tupou 6 kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea mo e to'ofoho kuo fakahoko 'i he Fale 'Eiki ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia. Tapu ki he Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na ko e ngāue kāfakafa kuo fakahoko pea kuo lava lelei 'a hono fokotu'utu'u fo'ou hotau Fale. Pea 'oku ou tali lelei ia 'Eiki Sea pea 'oku ou 'oatu 'eku talamonū ki he Sea fo'ou. 'Oatu mo hoku lotó pea mo hoku mālohi mo hoku ivi. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'aonga pea tuku pē he tafa'aki.

'Eiki Sea na'e 'ikai ke tuku ha lelei hangē ko e lea 'a e motu'a Okoa ko e *finish one* eni na'e 'osi kotoa atu. 'Eiki Palēmia ko u talamonū atu pea mo umouma ki he fua fatongia mo hono fakahoko hotau Pule'anga he ko e ngaahi fokotu'utu'u kuo langi mama'o ki ai e Feitu'u na ko hono hangē ko e taumu'a ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e Minisitā Ako *to the best*. Pea 'oku ou poupu ki ai. Fiefia 'aupito 'i he ngāue fakataha ke tau lava 'o langa ha Tonga fo'ou. Kole fakamolemole atu 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha to'ofoho, fatongia mo e taimi 'oku mou falala mai ai ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke fe'unga, fakamolemole'i au. 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā kole fakamolemole atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehalaaki fakaa'u he lotu ke tau lava 'o fiefia 'o tau ngāue fakataha, ko e tui pē eni ia 'a e motu'a ni pea 'oku 'uhinga ai 'eku fakamālō

atu, mālō e ngāue talamonū atu ‘oku pehē ‘a e ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea ‘i he loto fiefia mo’oni mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō fakamālō atu ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ko e Sea Mālōlō ia ‘o e Kōmiti Kakato pea ko u ‘ave eni ‘eku talamonū ki he Sea fo’ou Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u. Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ngāue ‘oku tau hoko hifō ki he ngaahi me’a makehe pea ko e ‘uhinga ia e kole mai he ‘Eiki Minisitā Ako uehe kātaki ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a fekau’aki pea mo e mo’uilelei hotau fonua ‘oku tokanga ki ai pea koe’uhī pē ko e taimi *emergency* eni ko u ‘ave e taimi makehe ki ai ‘i he efiāfi ni. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Pea tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga. Tapu ki he Hou’eiki Nōpele, Hou’eiki Kapineti kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Fakamālō Sea e tuku mai e faingamālie ke to e fakahoha’asi he finemotu’a ni ‘a ho’o Fale ‘Eiki. Ko e ki’i līpooti mei hono huufi ‘o e fakataha lahi fakamāmani lahi ki he mo’ui *World Health Assembly* hono fitungofulu mā tolu ‘a ia na’e fakahoko mai ia mei Siniva, *Switzerland* ‘i he taimi ‘a Tonga 11:00 po’uli ‘aho Mōnite pea toki faka’osi mai ki ‘aneafi ho’atā. Na’e kau atu ki ai ‘a e ngaahi fonua ‘e teau hivangofulu mā fā ‘oku nau mēmipa ‘i he *World Health Assembly* pea na’e fakahoko ai ‘a e ngaahi me’a mei he kau taki ‘o e Palesiteni ‘o Falanisē kae ‘uma’ā ‘a Siaina kae ‘uma’ā ‘a e *German Chancellor Angela Merkel* kae ‘uma’ā ‘a e kau Hou’eiki Minisitā ‘o e ngaahi fonua ‘o māmani na’a nau ...

<009>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ui ‘a e māmani ki he *solidarity* pē ko e ngāue fakatahá ‘o tākanga ‘etau fohé ko e founga pē ia ‘e taha te tau ikuna’i ai ‘a e fu’u mafī ‘o e kolona vailasí. Na’e to e tuku mai ‘a e fakamatala ‘Eiki Sea ko e mafola ko eni ‘a e fokoutua *COVID-19* kuo ne kapa ‘a e ngaahi fonua tu’umālie ‘o māmani toe eni ‘ene a’u mai ki he ngaahi fonua langalanga haké. ‘A ia ‘oku lolotonga mafola ‘i ‘Afilika he taimi ni pea mo e ngaahi Potungāue Mo’ui ‘oku to e vaivai ange ‘ene tu’unga ‘a e mālohi ‘o e ngaahi Potungāue Mo’ui ko iá pē ko e *weak health care systems*.

‘Eiki Sea ‘i he ta’u ní ko e ta’u ia ‘oku fakamanatua fakamāmani lahi ai pea tuku ai ‘a e tokanga ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani ko e ta’u ia ‘o e kau neesí mo e kau *mid-wife* fakapolofesinalé. Pea ‘oku tākiekina ‘a e ngāue fakamāmani lahi ko ení ‘e he Pataloni ‘o e kau neesi mo e kau *mid-wife* fakamāmani lahi ‘a ia ko e *Duchess of Cambridge* ko *Kate* pē ko e Pilinisesi ‘o Pilitāniá. Pea kau atu ki ai ‘a e Hou’eiki *House of Lords* ‘a e *UK Parliament*, Fale Alea ‘o Pilitānia Lahí.

‘Eiki Sea ko u fie fakahoko atu ‘i he efiāfi ni ‘i he me’a ko ia ‘a e Talēkita Seniale ‘o e *WHO, Dr. Tedros Ghebreyesus* ki hono aofangatuku ‘o e fakataha lahi ko ení. Na’a ne me’a ‘o ne fakamamafa’i ‘ene langilangi’ia he’ene ‘a’ahi mai ki Tonga ‘i he ta’u kuohilí. Na’a ne hanga ‘o *dedicate* ‘ene lea tāpuní ki he *Queen Salote’s School of Nursing* ‘a Tongá. He na’e fu’u fiefia ‘aupito ‘i he hiva na’e fakahoko ‘e he kau neesí ‘i he’ene ‘a’ahi mai ki Tonga ní. Pea na’a ne fakaafe’i foki ‘a e kau neesí ki Siniva ‘i he ta’u ni ka ko e tupunga mei he fokoutua ko e kolona vailasí na’e ‘ikai ke lava atu ai ‘a e kau hiva ‘a e kau neesí ki loto Siniva.

Kuo hā ‘a Tonga ‘Eiki Sea ‘i he fu’u fakataha lahi ko eni ‘a māmaní pea na’a ne to e hanga foki ‘o fakamanatu mai ‘a hono hingo Tonga na’e tō kiate ia ‘e *Lord Vaea* ‘o Houmá ko e Vai Tō he Mo’ui Mapu ‘a Vaea. ‘Eiki Sea ‘oku ou hanga ‘o fakamālō’ia ‘a e ngāue ‘a e Fakafofonga Fika 14 ‘o Vava’ú ka ko e ‘Eiki Minisitā Mālōlō ko e sote na’e foaki ki he Talēkita Senialé ‘i he’ene ‘a’ahi mai ki Tonga ní. Ko ia na’a ne hanga ‘o tui ‘i he’ene me’a tāpuni ‘o e fakataha ko eni. Fakamālō atu ‘a e finemotu’a ni he na’e fa’a lele atu ‘o muimui ‘i he ‘Eiki Minisitā Mālōlō ki he ngaahi fakataha ‘i loto Sinivá.

‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālie ka ko e ui ē mei he kau taki ‘o māmaní ke tau kāfataha pea tākanga ‘etau fohé kae lava ke tau hanga ‘o tau’i ‘a e fu’u mafí ‘o e *COVID-19* pea lava foki ke tau to’o hotau fatongiá ki he lelei fakalukufua ‘a Tonga mo e kaha’u ‘o Tongá. Leveleva e fakahoha’a mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí he līpooti faka’ofa’ofa. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

Fakaikai’i ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ‘ikai nounou loló mo e penisiní

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’ú na Sea. Fakatapu foki ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ‘Eiki Sea ko e mālō e ma’u taimí. Ko e ‘uhinga pē ki’i kole ki ha taimi he ‘aho ní koe’uhí ke fakahoko atu ki he Feitu’ú na Sea mo ho Falé koe’uhí na’e ongonā ‘o pehē ‘oku nounou ‘a e loló mo e penisiní. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga pehē ia ‘Eiki Sea. Kei lahi pē ‘etau tuku’anga loló pea ‘oku ‘amanaki ke to e tau mai ‘a e vaka hokó ‘apongipongi. Ko e ‘uhinga na’e nounou ai ‘a e ngaahi pausá ko e feinga pē ‘a e ngaahi pausa ‘Eiki Sea ke fakatau ‘enau *stock* lolotongá ke ‘osi koe’uhí he ‘oku holo ‘a e loló ia ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Leipa: ... ‘i he taimí ni, pea kuo ‘osi fakafonu kātoa ‘a e ‘ū pausá ‘i he lolotongá ni pea ‘oku holo mo e totongi. ‘A ia ‘oku fakatatau pē ia ki he mahu’inga fakamāmani lahi kā koe’uhí ‘Eiki Sea kapau na’a mau holoki faka’angataha ‘e ūesia ‘a e kautaha loló pea té tau iku ‘o nounou koe’uhí he kuo ‘osi maau ‘enau sitoká ‘anautolu hē ngaahi mahu’inga na’e mā’olunga ange. Kā ‘oku fai pē ‘a e ngāue ko ia ‘a e Kōmiti Pule fe’ungá ‘o fakaholoholo māmālie pē, ‘a ia ‘oku ma’u ia he ‘ahó ni ‘oku fiefia ‘aupito ‘a e kakai ‘o e fonuá. Ko e ki’i pa’anga lekeleka pē ‘oku ‘utu ‘aki ‘a e me’alelé ku fonu atu ē ni’ihi, pea ne ‘oho ai ē tokolahi ia ‘o ‘utu ‘Eiki Sea ‘o vave ai ‘a e maha ‘a e ngaahi pausá kā ko hono mo’oni ko e toenga loló ‘oku lahi pē ia ‘Eiki Sea pea ‘e to e fai pē feinga ke to e holoki. Fakatatau ki he mahu’inga fakamāmani lahi ‘e kei fai pē ‘a e feinga ko ia ‘Eiki Sea ke to e holo pē ‘a e loló.

Tu’utu’uni ke hoko atu ‘utu fakakonga hina kasa ‘a e kakai

Ko e kasá ‘oku tu’uma’u pē ‘a e kasá pea ko e tu’utu’uni na’e fai kimu’á ke ta’ofi ‘oua to e fai ha ‘utu faka-konga ‘o e hina kasá, kā na’e ‘eke ‘a e ‘uhingá, talamaí koe’uhí ko e *safety*. Kā ‘oku ‘i

ai 'a e tuku'anga tauhi penisini mo e lolo 'i Touliki. Ko ia na'e fai leva 'a e tu'utu'uni 'oua 'e ta'ofi 'a e 'utu faka-konga ko ē 'a e kakaí koe'uhí ke faingofua kae hiki kátoa 'a e 'utu'ia 'o fai 'i Matatoa 'o kei ma'u pē 'a e *safety* kā 'e kei ma'u mo e fiemālie ko ē 'a e kakaí 'Eiki Sea, Pea 'oku fai pē 'a e kole kia knautolu ke feinga'i hā 'utu'anga kasa 'e taha 'i Hahake pea taha 'i Hihifo ke faingofua 'a e ma'u ko ia 'o e kasá 'a e kakai ko ia 'o e fonuá. Ko e ki'i ongoongo pē ia he lolotongá ni 'Eiki Sea.

Kamata uta meleni & me'akai ki he māketi Nu'usila he uike kaha'u

Pea ko e uike kaha'ú, kamata atu ai e uta 'a e me'akaí mo e melení ki he māketi Nu'usilá pea kuo 'osi maau pē mo ia 'Eiki Sea ke fai 'a e ngāue ko iá koe'uhi ko e tu'unga faka'ekonōmika hotau fonuá 'a ia 'oku tonu ke 'ave 'a e koniteina meleni 'e 3 'i he uike kaha'ú mo e koniteina me'akai tuifio ke 'ave ki he māketi Nu'usila pea 'oku ngalingali ko 'ene hokohokó atu ení 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō. Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá. Tapu pea mo e Hou'eiki e Falé ni. 'Eiki 'oku ou fakamālō atu he ma'u e ki'i faingamālie ko ení. Ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni 'Eiki Sea ké u fakamālō atu he ngaahi ngāue kuo lava 'o fakahokó. Kā 'oku 'i ai ē me'a 'uluaki 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Leipá 'o hāngē ko 'ene founa fo'ou 'oku fakahoko ke tukuhifo e loló.

Ko e lave'i 'e he motu'á ni Sea kapau 'e 'alu atu 'a e māhiná 'o 'osi 'i he 'aho 16 'i he 'ahó ni, hiki e loló, 'oku hiki ai pē he taimi pē ko iá. Kā 'oku hāngē 'okú ne hanga 'e ia 'o tāpalasia e kakai e fonuá ka e tukutukuhifo māmālie 'a e loló. Kā ko e natula pē ia 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he kakai. Kā kuó u ki'i fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisitā ké ne me'a 'oku 'ikai ke fu'u ongo fiemālie ia ki he motu'á ni fekau'aki pea mo e kāinga 'o Ha'apai.

'Eiki Sea ko e me'a hono hokó, kuó u fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā ko 'ení. Ko e melení na'á ku lave'i na'e 'ikai ke tu'u loko fua hono fakafōlau, kā 'oku toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā pea kuo faingōfua hono 'ave ē melení ki tu'apule'angá, pea kuó u tui ko e ngāue lelei ia.

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Minisitā ko e fakamālō atu koe'uhí ko e me'a 'a e Feitu'ú na 'o fekau'aki pea mo e to'o e tute ē loló. Kā 'oku hāngē 'oku fo'ou ki he kau *owner* ko ē e loló 'a e 'eke atu ko ē pē 'oku to'o e tuté kuo 'osi to'o pē he 'oku ma'ama'a. Kā ko e ...

<003>

Taimi: 1455-1500

Veivosa Taka: ...kole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā ke ke me'a atu ki ho'o kau ngāue he 'oku fu'u fiema'u eni ia ko e ta'u eni ia 'e fiha 'a e to'o 'a e tute mei he vai ko e mīsini senoleita ko eni 'i kauvai, 'Uiha, pea mo Nomuka pea mo Ha'afeva pea mo e ngaahi me'a ko eni 'oku fakahoko kā 'oku ou fakamālō atu kuo lava 'o fakahoko e ngaahi me'a ko eni.

Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi he lava ‘o ma’u atu e ki’i maka ke *fix*’aki e ki’i uafu ko ena ‘o kauvai ko ē ‘oku tu’u ‘i Faleloa pea ‘oku pehē ‘eku fakamālō atu ki he fu’u Minisitā ‘o e Ngaahi Feliuliuaki ‘o e ‘Ea Minisitā ‘oku fakamālō atu e si’i kakai uitou mo e *disability* ‘o e vahe kauvai koe’uhī ko e tokoni kuo ke fakahoko ‘o nau fiefia ai ‘i he ‘aho ni kā ‘oku hangē pē ko e me’a ‘oku fakahoko he Minisitā ko ē ‘o e Fakalotofonua ‘oku ou kei fakaongoongo atu pea ‘oku ou tui ka ‘ikai ke fai e fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ‘oku hangē pē ko e lave pē ko ē ‘a e punake mālō eni tulutā ka ‘oku kei fiema’u pē ha moana. ‘Eiki Sea ko e kongā pē ia ‘oku ou lave’i ‘o fekau’aki pea mo e kāinga pea ko e ki’i me’a si’i pē eni ia ‘oku ou ‘ohake pē au ia ‘Eiki Minisitā ki he Sea e Fale Alea ke u lave atu ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘o e uafu ko ē ‘o Ha’apai.

Kole ke tuku pē ‘a Ha’apai he Malini kae ‘ikai ke fakalelel Poate

‘Uluaki ‘oku ou te’eki ai ke faka’ofisiale mai ki he motu’a ni kā ‘oku ou feinga pē ke vave pē hono ta’ofi ko hono ‘uhinga ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a Ha’apai ke fakahoko mai pē ‘oku mo’oni kuo fai e tu’utu’uni ke foki ‘a Ha’apai ‘o Poate kā ‘oku ou kole atu ‘Eiki Palēmia fakamolemole tuku pē mu’a maotolu he Malini ‘oku ou tui ‘e to e faingata’a’ia ange ai e kakai he ‘oku ou tui ko e taha eni ha tu’unga ‘e faka’ofa ai e kakai ‘o Ha’apai ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he kāinga ia ‘Eiki Sea ‘a e totongi ‘o e uta ‘ene mamafa pea kapau ‘e to e poate ‘a Ha’apai ‘e to e tātaki mai pea mo e *fee* ‘o e poate he ko e Lao ko ē ki he Poate ko e kolosi ko ē ha uta he uafu mei vaka ki he uafu pē ko ‘uta ki vaka ‘oku tātaki e *fee* ai, pea ‘oku ‘ikai malava ia he kāinga Ha’apai ke feau ‘a e faingata’a ko ia. Pea ‘oku ou kole atu tuku pē kimautolu ‘i he poate ‘i he Malini ke mau lava ‘o ‘alu fakatatau mo e taimi pea ‘oku ou tui ko e kongā ia ‘oku ou lave atu fekau’aki pea mo e tafa’aki ko ia ‘Eiki Palēmia ‘ofa mai he ko e tu’unga ko eni e si’i kāinga ‘oku ‘ikai ke nau malava fakahoko ha me’a fakapa’anga pea ‘oku ou tui ko e kongā pē ia ‘Eiki Sea ‘oku ou lave atu ki ai mālō e ma’u faingamālie.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i kole pē ke u tali atu pē ki he, ko e Lao ē ia kuo ‘osi fa’u pea na’e tali pē ‘e he ongo Fakafofonga ia ke ‘ave ki ai ‘a Ha’apai ko Vava’u pē na’e ‘atā kae tuku ā ke toki ‘omai e Lao ki heni pea toki feinga ā ke to e fakatonutonu ke to e to’o ‘a Ha’apai.

Veivosa Taka: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kā ko e tupu na’a nau tali ke fai e me’a ko ia pea ko e ‘uhinga ia hono fa’u e Lao ko ia.

Veivosa Taka: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea ko u kole atu ke fakasi’isi’i hono ‘omai e me’a loi ki hotau Fale ni ‘oku te’eki ai ke ma loto ke tali ke Poate ‘a Ha’apai pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu ke fakatonutonu atu ‘oku te’eki ai ke ma loto pea ‘oku te’eki ke ma fakamo’oni ha pepa pea ‘oku te’eki ke ma fakahoko mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘A e fakahoko ‘o e tu’utu’uni ko eni ‘Eiki Sea kā na’e ‘osi ‘ave takai ko Vava’u pē taha na’e kei kole pē ke tuku pē ia he Pule’anga ke ma’ama’a he ‘oku lahi homau ‘otu motu pea nau kole ange ke ‘ofa mai ‘o tuku pē he Pule’anga ka na’a nau loto foki ke me’a ko e ‘ū me’a fakatonutonu ko ia toki ‘omai e fo’i Lao ‘e fakahū mai ko ‘etau ‘atā pē ko ē me’a ‘omai lev e fo’i lao mālō Sea.

Veivosā Taka: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, fakatonutonu ‘Eiki Sea na’e ‘omai e Līpooti ko ē he Malini pea mo e kau savea na’a nau fakahoko na’e ‘ikai ke loto ‘a Ha’apai kā ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e savea ko eni na’e fai ‘anefē mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ke u ki’i tokoni pe, ‘oku te’eki ke fakalao ‘oku te’eki ke ‘omai e lao ‘a ē ‘oku fokotu’u atu ko ē he ‘Eiki Minisitā ke toki ‘omai pea kapau ‘e paasi heni pea toki kau. Ko e tu’u he taimi ni ‘oku kei tu’u pē he tu’unga motu’a Sea mālō.

Veivosā Taka: Fakatonutonu atu Sea ko ena ‘oku te’eki ke ‘omai fakalao pea fakatonutonu *amend* atu pea ‘omai ‘oku ‘ikai ke kau ‘a Ha’apai ko e ifo ia ...

<007>

Taimi: 1500-1505

Veivosā Taka : .. aleá, ke tau felotoi pē.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō e kei laumālie mo hono pukepuke ‘e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá pea pehē ki he Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, pea pehē ki he Hou’eiki Nōpelé mo hoku kaungā Fakafofongá. ‘Eiki Sea, mālō kuo lava atu e fatongia mamafa ko ia, hono fili ‘a ‘etau Sea Kōmiti Kakató, pea ‘oku ‘oatu ‘a e talamonū ‘a e motu’á ni ki he ‘Eiki Sea fo’ou. Kae tukumu’a ke fakahoko atu Sea ‘a e ki’i kole pē ko eni ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ko e ‘uhingá ko ‘ene me’á.

Tokanga pe ‘oku kei hoko atu founga ngaue ke fua ‘utu hina kasa

‘Oku fekau’aki eni mo e ‘utu vaeua ko ia e kasá. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ki he kuohilí ‘o pehē, ko hono faka’atā ko ia ‘o e ‘utu vaeuá, ‘oku fa’a tokanga ‘a e kakaí, pē ‘oku tonu koā hono ‘utu vaeuá pē ‘ikai. Pea na’e ‘i ai leva e fokotu’utu’u na’e fai ‘i he kuohilí, ke ‘i ai ha ‘ū me’afua ai, ke fua ke mahino pē ‘oku tonu. Ko e kole pē ‘Eiki Minisitā ke mou angalelei mu’a ‘o fakapapau’i mai angé pē ‘oku kei hoko atu pē ‘a e fo’i founga ngāue ko iá. Ko e taha ia.

Fakamālō’ia ngāue Pule’anga fakahoko ki hono hiko ‘a e veve

Ko e ua Sea, ‘oku ou fie to’o pē ‘a e faingamālie ko eni ke u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, hono tokanga’i ko eni ‘o e hiko vevé. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e faingamālie ko eni kuo mahino ‘aupito ‘aupito ki he kakaí ia hono ‘aongá. ‘Oku ou fakamālō atu ‘i he polokalama ngāue ko iá, mo hono fakapapau’i mai mei he Potungāué, ko e hiko ‘aupito pē veve lalahí ia ke ‘osi ‘aupito ‘aupito, ‘o fakatatau ki he founga ngāué. Ko e me’a ia na’e fakamatala mai mei he Potungāué. Ko u fakamālō atu. Ko hono ‘uhingá, ko ‘etau ‘unu ko eni ko ē ki he fiema’u ‘a e mo’uileléi, kau mo e me’a ia ko iá ki ai, pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ‘a e motu’a ni, ma’u ‘a e mo’ui leléi kau mo e me’a ia ko iá ki ai, pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ‘a e motu’a ni ki he ‘Eiki Minisitā ko ia. Kole pē ke fakama’ala’ala mai ‘a e Minisitā *Trade* ki he fehu’í. Mālō.

Fakahā Pule’anga hoko atu ngāue ke malu’i ‘a e tokotaha fakatau kau ai sivi koloa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kole fakamolemole pē he to e toutou tu'u haké Sea. Ko e me'a ko ia ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá 'Eiki Sea, 'oku lolotonga fai pē 'a e ngāue ia ko iá. Kakato pē ia 'a e me'afua, pea pehē foki ki he taimi ko ē na'e ngāue mai ai ko ē 'a e *Corona*, 'oku to e mamafa ange 'a e ngāue ko ia 'a e tamaikí ki hono sivi 'a e mahu'inga 'o e koloá, pea mo e koloa pē falekoloá. 'Oku 'osi vahe'i e timi ia ke nau ngāue ki ai 'aho kakato he taimi kotoa pē, ke fakapapau'i 'oku nofo pē 'a e mahu'ingá 'i he mahu'inga totonú, kau ai pē ki ai mo e kasá hono sivi mo e pausá.

Pea ko e taha foki e me'a ia 'Eiki Sea 'i he Lao ko ē Malu'i 'o e Tangata Fakataú, 'oku tu'utu'uni 'e he Laó kuo pau ke kāsete'i 'a e ni'ihi ko ia 'oku nau fakahoko e fatongia ko iá, pea kuo 'osi fai kātoa mo e fatongia ko iá. Ko e 'uhinga pē ki he malú, pea 'oku to e ō 'a e tamaikí. 'Oku 'ikai ngata pē 'i Tongatapu ni, pehē pē mo Vava'u, pea pehē mo Ha'apai. 'Oku folau pē 'a e kau ngāué, na'a nau toki foki mai 'i he uike kuo 'osí mei Ha'apai, fou mai he 'otu motú, pea nau toki a'u mai ai ki Tongá ni. 'Oku fai pē e ngāue ko iá, 'i he va'a ia 'oku nau fai hono siofi ke malu pē, pea malu'i lelei 'a e totonu ko ē 'a e tangata fakataú 'Eiki Sea. Kau ai pē hangē ko e loló na'e tu'utu'uni pē ke fakatokanga, ka faifaiangé kuo ma'u ha taha kuo ne hanga 'o tuku ha koloa ko 'ene 'ilo 'e ia 'e nounou, koe'uhí ke to e hiki 'a e mahu'ingá he kaha'ú, 'oku ala faka'ilo ia 'i he Lao ko eni ko ē Malu'i 'o e Totonu 'a e tangata fakataú, pea 'oku fakahoko pē 'a e ngaahi fatongiá 'o fakatautu mo e laó 'Eiki Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Ha'apai 12.

Lāunga Ha'apai 'ikai to'o tukuhau he'enua mīsini lolo pamu vai

Mo'ale Fīnau : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eikí. Fakamālō heni ki he ola 'etau ngāue na'e toki fakahokó Sea, talamonū atu ki he Sea fo'ou, 'ofa ke ke ma'u ha mālohi, ivi ke fai'aki 'etau ngāué. Sea, ko e ki'i me'a pē 'oku ou kole atu au ia heni ki he Pule'angá mahalo pē ko e Leipá, ko e konga mahu'inga foki 'Eiki Sea hono *implement* ha fa'ahinga Lao ke a'u ki he feitu'u ko ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Lao ko iá Sea. Ko e taha e tōnounou Sea 'oku ou fakatokanga 'i 'i Ha'apai he me'a ko ení, lāunga mai ki'i mātua mei 'Uiha ...

<008>

Taimi: 1505-1510

Mo'ale Fīnau: ... Ko 'enua lolo vai 'a ia 'oku mahino foki 'oku to'o pē 'oku tukuhau pē 'oku tute. Ko 'enua lāunga mai Sea 'oku 'ikai ke to'o ia 'a ia ko e, 'oku ai e fo'i ta'efemahino'aki ia 'i he vā ko ē 'o e pausa pea mo e tokotaha ko ē kae tuku pē ke u 'oatu pē ... 'Eiki Minisita

Tali Pule'anga ke fakatau Ha'apai 'enua lolo mei Tongatapu ni kae lava ta'etute

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tali atu pē nounou pē 'Eiki Sea. Ko e founa ko ē 'oku tali 'a e to'o ko ē tute, ka ko hono founa ke 'ai mei he tuku'anga lolo ke maau. 'Oua 'e 'ai ke 'ai ki he pausa he 'e faifai pea tou 'ai ia ha pausa ha me'a pea tala ko e talamu lolo ia na'e 'ai ki he vai ke ta'etute. 'Oku 'alu ki he tuku'anga lolo 'oku 'omai ia mei ai. 'A ia ko u kole pē ki he kau tama Ha'apai ke kātaki 'o fakatau atu mei Tonga ni ke maau 'etau me'a ko e 'ai pē ke maau.

Mo'ale Fīnau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Koe'uhī ka 'oku 'osi 'atā pē ia ke ngāue'aki he feitu'u kotoa pē 'i Tonga ni kae fakatau atu mei he tuku'anga lolo 'oku 'ikai ko e pausa.

Tokanga ke a'u monū'ia he lolo ke tafe ki he kainanga e fonua

Mo'ale Fīnau: Sea ko e poini 'a e motu'a ni ... 'oku ke mea'i pē Sea ko e kāinga 'oku, ko e feinga mai ki Tonga ni ko e pa'anga lahi. Ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ia pē 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha to e founa ange koe'uhī ko e poini ke a'u ki lalo ki he kakai 'a ē ko ē 'oku nau hanga fua e kavenga 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea. Ko e kavenga 'a e fonua ko eni kau ai mo 'etau vahe mo e hā fua ko e tafe mai ia mei lalo mei he kakai 'Eiki Sea. Pea 'oku mo'oni pē me'a ia 'a e Minisitā. Te ne talamai ke ō ki he kau tama ko ē heni. Sea, ko e poini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea tau foki ki he'etau siate folau ko e siate folau fo'i lea ko e *refuge* ko 'eku fakatonu lea ki ai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e talitau'anga ka ko e malu'anga kapau ko Sihova hotau malu'anga kuo pau ke fute 'atamai 'a e kau taki ke fakapapau'i ko e Lao 'o e Fonua 'oku fa'aki ki lalo ki he masiva. 'Oku 'ikai ko ha to e taimi eni 'Eiki Sea tau omi tautolu 'o kumi 'uhinga ke talamai ō ki Tongatapu. 'Eiki Sea, ke mau kakau fēfē mai mei 'Uiha, Lofanga ki Tongatapu? Ko e fatongia ia 'o e kau taki he fonua ko eni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko u fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ke pehē atu ia ke mou ōmai ki Tongatapu, fele 'a Ha'apai 'i Tongatapu ko ho'omou fetu'utaki mai pē ki he tama Ha'apai hangatonu atu ki he tuku'anga lolo feinga'i hake e lolo ko 'ene lava ia!

Mo'ale Fīnau: Sea tuku mai 'eku taimi ke u fai 'eku tipeiti pea toki 'oange hono taimi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ko e fakatonutonu ...

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea...

Veivosa Taka: Ko u ki'i fakatonutonu ki he tali ko ē 'a e Minisitā, 'Eiki Minisitā ko 'eku fakatonutonu 'oua 'ai ke ke me'ava'inga 'aki 'a Ha'apai he 'oku 'ikai ke ongolelei ia.

Mo'ale Fīnau: Mālō Sea.

Veivosa Taka: 'Ai pē 'o fakamahu'inga'i kotoa e kakai 'o e fonua.

Mo'ale Fīnau: 'Eiki Sea tukuange mai hoku taimi ke u, tukuange mai hoku taimi faka-Konisitūtone ke u lea he Fale ko eni. 'Oua 'e ha'u ia mo 'ene tokoni he 'oku 'ikai ke u tali ia 'e au. 'Oku 'ikai ko ha'ane fakatonutonu ko 'ene tokoni pē 'a'ana. Ko e hā Sea ko e hā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki pē Sea ...

Mo'ale Fīnau: 'E fa'iteliha e tokotaha ko ē he Fale ni...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tau feme'a'aki pē 'oua te tau tuhutuhu he 'oku 'ikai ke sai ia ...

Mo'ale Fīnau: Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tau talanoa lelei ha founa te tau a'usia ai 'a e lelei fakalukufua ...

Mo'ale Fīnau: 'Eiki Sea ko e founa ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tuku e founa ia ...

Mo'ale Fīnau: Lao ko ē, he 'e fiema'u au ke tau fou 'i he Lao ko ē 'o e Fale ko 'eni. Ko e Fale ko eni 'oku ai hono Lao 'Eiki Sea. Ka 'oku ai ha taha 'oku lea ko ia ia kuo ne ma'u e taimi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko e tahá tau 'ai'ai lelei pē he ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa'i pē. 'Oua 'e fu'u māfana he te tau talanoa'i pē ha founa he kuo pau ko e me'a kotoa pē ke mau fakahoko 'oku fakahoko ki he lelei fakalukufua mo e founa ē 'oku mau sio ki ai.

Mo'ale Fīnau: Mālō Sea ko u, sai pē ia Sea ka tau hoko hifo ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Ngāue Pule'anga ke feau palopalema fehangahangai Ha'apai ke ta'etukuhau lolo ma'u'anga vai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea ki'i tokoni atu pē kapau 'e laumālie lelei ki ai 'a e Fakafofonga. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga hono 'ohake *issue* mahu'inga ko eni na'e 'uluaki tali pē ia he Pule'anga ka 'oku 'osi kāsete'i 'a e vai 'a ia ko e ngaahi ma'u'anga vai kotoa ko ē ngaahi ma'u'anga, 'i he ngaahi tukui kolo a'u ki motu na'e 'osi tali ia ke to'o 'a e tute. 'Osi to e fakahū atu mo e pepa ki ai ke to'o mei he tukuhau fakata'u. Ko e ma'u'anga 'uhila 'a ia 'oku kau ai 'a e 'uhila, ngaahi 'uhila fakakolo ko 'Uiha ko Nomuka ko e hā fua e ngaahi vahefonua 'oku 'osi tali mo ia 'a e lita 'a e lahi e tīsolo pea mo e *CT* ...

<009>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... *CT* 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá ko e founa ngāue pē 'Eiki Sea. Pea 'oku lava pē ia 'o liliu e founa ngāue ko iá ke lava 'o tokoni'i 'a e ngaahi tukuikoló. Ka ko u kole atu 'oku mau 'i he malumalu ia 'o e Minisitā ki he Tukuhaú mo e Tānaki Pa'angá. Pea ko eni te u fai au e ngāue ki ai ke fakafaingofua'i e fo'i mīsini ko iá ke lava 'o faingamālie ki he kakaí pea mo e ngaahi tukuikoló. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea. Kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisitā 'i he māfana 'etau talanoa pea ko u tui pē sai pē ko e Minisitā 'oku ne anga he Fale Aleá ko e ta'u lahi eni 'ene Fale Alea. Pea kuo holoholo hifo foki ko 'emau fo'ofou haké 'oku mau 'alu pē pea mau māfana. 'Eiki Sea ko e anga 'eku fakakaukau atu pē au ki he si'i tangutu mai e mātu'a Ha'apai 'Eiki Sea 'oku faka'ofa. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea hiki e le'ó ia ki 'olungá he ko e taimi ko ē 'oku ou lea aí 'oku ou nofo au 'o fakakaukau ki he'enau nofo 'i motú.

Fakamālō'ia he fakapapau'i Potungaue Mo'ui ngaahi naunau me'a'ofa ki he kolona mei Siaina

Pea ko ia ai 'oku, Sea ko e ki'i me'a 'e taha ko u fakamālō heni ki he Minisitā Mo'uí na'a ku ki'i fanafana ki ai pē na'e fēfē 'a e ngaahi naunau ko eni mei Siaina ko eni na'e 'asi mai he letiō na'e foaki mai ko 'etau me'a'ofā. Mea'i pē he Feitu'ú na 'Eiki Sea 'oku tau sio pē foki he ngaahi *social media* 'a e ngaahi feitu'u lahi na'e 'ave ki ai e ngaahi naunau pea na'e 'i ai e ngaahi tu'unga ta'efalala'anga ki he ngaahi 'ū me'a fekau'aki pea mo e vailasí 'Eiki Sea. Pea nau ki'i fanafana pē ki he Minisitā pea na'a nau hanga 'o tesi'i e naunau ko eni ke fakapapau'i ko 'ene fononga mai he fo'i route na'e ha'u ai 'oku malu pē fonuá. Pea na'a ne fakahoko mai na'a ne 'osi tui 'e ia e fu'u teunga 'Eiki Sea na'a ne tui 'e ia e fu'u teunga 'o 'ahi'ahi'i pea 'oku ne pehē 'oku safe pē 'Eiki Sea. Ko ia ko u fakamālō ki he Minisitā. Ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ke fakapapau'i. 'Oku 'ikai ko ha me'a si'i eni Hou'eiki. Tau 'osi fanongo pē 'a e pipihi 'a e mahaki ko eni 'alu pē he ngaahi founga kehekehe. Pea ko e ngaahi naunau ko eni kuo mahino leva ia.

Ko e ki'i me'a 'e taha ko u fakamālō heni ki he ki'i fo'i hala na'e tofa 'i Holopeka pea na'e 'i ai 'eku tohi na'e 'ave ki he Minisitā. Sea na'a ku tohi au ia 'o talaange ke ki'i 'ai ke fālahi ke a'u 'o ki'i mita 'e fā pē nima he 'oku 'ikai ke fetaulaki ha me'alele ia. Pea na'e 'omai he Minisitā 'ene talí 'o ne talamai ko e ngata'anga ia e tu'utu'uni 'a e kau saveá. Pea 'ikai ke to e 'i ai ha'aku tohi 'a'aku Sea kapau ko e ngata'anga ia e fālahí 'a e ki'i fālahi e halá. Ko e hā ho to e me'a 'e fai ki he kau saveá. Kuo ngata e halá ia. Pea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko u fakamālō. Ko e me'a pē 'oku ou to e kole pē kapau 'e faingamālie 'a e pa'anga ko eni 'e 27 miliona pē 4 miliona.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofongá he fo'i, tapu, 'omai ha'aku ki'i faingamālie. Fakafofonga miniti si'i pē fo'i poini ko iá he 'oku mahu'inga ki Ha'apai. He ko e hala foki na'e fa'a lahi hono maumau'i e hala tahí ke 'oua 'e 'omai e tali ko iá mei he Minisitā 'a e ngata'anga ia e saveá pē, 'oku ngaue'aki he Pule'angá he 'oku 'i ai e ngaahi Lao e fonuá. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'e fiema'u fekau'aki mo e 'ū me'a 'a e Pule'angá ki he hala mo e 'ū me'a pehē, to'o kae 'ai e halá ke lava e fefononga'aki kae 'oua 'e 'ai pehe'i mai e talí.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sai pē 'osi eni pea toki tali mai he Minisitā. Na'a ku tohi au ia ke 'alu 'o mita 'e 7.5 he ko e mita 'e 7.5 ko e fālahi totonu ia 'o fetaulaki ai e ongo me'alele 'Eiki Sea. Ko 'ene tu'u ko ē taimi ní ia 'oku 'ikai ke u tui au 'oku fai ha fetaulaki. 'Alu atu e me'alele ko ē 'o mālōlō hē pea ha'u ē. Kae kehe na'a ku 'ave 'eku tohi 'Eiki Sea me'apango 'Eiki Sea 'oku 'omai e talí ia 'oku ha'u ia 'i he ngaahi feitu'u kehe. Talamai nautolu ia 'oku, ke tuku 'eku fie Minisitā. Mahalo 'oku mou lau he ki'i fo'i tohi 'oatu ko eni 'Eiki Sea. Talamai he tohi ia fie Minisitā na'a ke fie Kōvana. Kuo tuku e *issue* ia hē kae 'a 'au mai ia kimui. Mahalo ko ha tafe mai ia mei ha 'enisia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu.

Mo'ale Finau: Ko e tafe mei he 'enisia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea.

Mo’ale Finau: Sea ko u tu’u au ‘o malanga.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Ha'apai ‘oku fakatonutonu koe he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapinetí. Pehē foki fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé pea mo e fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho laumālie lelei ki he ho’atā faka’ofo’ofa ko ení pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘eiki ni. Fakamolemole Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku tali ‘o tatau mo e me’a ko eni ko ē na’e me’a mai ‘aki ‘a e, ‘e he Fakafofongá ‘o pehē na’a ku tali ‘oku fie Kōvana mo fie Minisitā me’a. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku tali pehē ia ‘a’aku ka ...

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu, ‘oku ou fakamolemole Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutónú.

Mo’ale Finau: Uehe ko u pehē au ‘oku ‘osi e fakatonutónú.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakatonutónú.

Mo’ale Finau: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakamolemole ‘o me’a hifo ki lalo.

Mo’ale Finau: Ko e me’á ‘Eiki Sea he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku lea pehē. Na’a ku talaatú na’e ha’u ia mei he ‘enisinia. Ha’u ia mei he ‘enisinia kehe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea ka u ‘oatu ai leva ‘a e talí Sea.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘ikai ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko e kole mai ko eni ko ē he Fakafofonga ke to e fakafālahi’i ange ‘a e fo’i hala fakataimi ko eni ‘oku ngāue ki ai ‘a e Pule’angá. Ko u tui pē ‘e Sea ‘oku mea’i pē he Feitu’ú na pea pehē ki he kāinga ko eni ko ē mei Ha'apai na’e me’a atu ‘a e ‘Eiki Palēmia pea muimui folau ki ai ‘a e finemotu’a ni pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘e ni’ihi ‘o mau a’u tonu ‘o vakai ki he ngaahi maumau ko eni ko ē na’e hoko ko eni ko ē ‘i he afā ko Hālotí. Pea na’e ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea fakamolemole Sea kae ‘omai mu’a hoku taimí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku malanga ia. ‘Oku malanga ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e ‘ai pē ko e fakama’ala’ala Sea ke tonu ‘a e ...

Mo’ale Finau: Ko e, ‘ikai Sea tuku mai ‘omai hoku taimi ‘oku he taimi ni Sea.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Seá na'a 'i ai ha ki'i faingamālie Sea ke tokoni ki he ongo me'a ko ení Sea.

Mo'ale Finau: 'E Sea 'oleva ke 'omai, Sea 'oku te'eki ke 'osi 'eku miniti.

'Eiki Sea: Hou'eiki tatau ai pē pē 'oku fakatonutonu ho'o fakamalanga 'oku 'osi 'etau taimí kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o: Me'a mai ē 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eikí, ko e Fakafofonga Ha'apai, na'u ta'ofi ē taimí pea ko eni 'oku to e ho'o miniti 'e 3.

Kole ke fakavavevave hono ngaahi hala lahi 'i Holopeka

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Tapu pea mo e Seá pēhē ki he Hou'eikí. Sea kau faka'osi atu ai leva 'eku ki'i me'a 'oku ou fie lave ki ai. Fakamālō pē au ki he Minisitā 'o e *MOI* Sea 'i he fa'a ve'e vave hono fetuku ange e 'ū misiní 'o ngaahi ē hala ko ení pea 'oku māhino pē 'Eiki Sea mahalo 'a e 'uhinga 'a e fakangatangata 'a e Saveá he na'e hū mai ia he tofi'a ko ē 'o e Tu'i'āfitú. 'A ia 'oku hū mai ia he kolo ko Holopeka 'o ha'u ai ki he hala lahi 'Eiki Sea. 'A ia ko e me'a ia té u tali aí koe'uhi he 'oku māhino na'e hū mai he ngaahi 'api, 'i he ngaahi fo'i 'api.

Ko e kole pē 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ki he Minisitā ki he fakavavevave ko ē hono ngaahi e hala lahi 'o Holopeká 'a eni ko ē 'oku maumaú, hala lahi. Kuó u tui ko e ki'i hala fakataimi pē ē ia. Kā ko e me'a 'oku kole 'e he motu'á ni 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē na'á ku lave ki ai 'anenaí 'Eiki Sea, kuó u fakafoki atu pē 'e au ia, 'oku 'ikai ké u tui au ia 'oku 'i ai hano fu'u 'uhinga, ko ha fu'u 'uhinga ia ke 'omai ki he Falé ni. Ko e anga pē ia 'Eiki Sea 'etau talanoa koe'uhi ko e lahi ko ē 'o e ngaahi me'a 'oku hoko hotau fonuá 'Eiki Sea.

Na'á ku lave 'anenaí ki he 'etau kolosi he mangafā 'o e tāututuku atu 'o e kuohilí pea mo e tafe mai 'o taimí ko e fu'u to'u Fale Alea ia ko ení 'Eiki Sea. Pea 'oku ou faka'amu ange pē 'e kole ki he Pule'angá ké mou tokanga'i 'a e Fo'i 'One'oné. Ko Ha'apai 'Eiki Sea, ko hotau senitā faka-hisitōliá ia, Lea'aetohi, 'a ia ko Palasi Tau'akipulu, Holopeka, mea'i pē he Nōpelé, te'eki ai ke 'i ai ha feitu'u 'e Tu'i pea to e 'ofisakolo, Holopeka pē 'Eiki Sea. Pea pēhē foki ki he kolo 'o e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea mo e Fakafofonga 13, Faleloa. Kuó u lave ki aí 'Eiki Sea pea kuó u kole fakamolemole atu ki he Minisitā kapau kuo 'i ai ha'aku lea kuo tō kitu'a, kā ko e lahi ia e 'ofa fonua 'Eiki Sea kuo pau pē ke 'i ai ē ki'i taimi 'e fai ai ē fehulungaki 'i he talanoá, kā ko e laumālié kei tatau ai pē 'Eiki Minisitā.

Fiema'u ho'omou tokoní pea 'ikai ke ngata aí 'Eiki Sea kā ko hono faka'osí, ko e pa'anga ko ē 'e lau miliona kuo 'osi tuki, 'oku 'osi fai hono konituleki mo e fitu miliona.

<003>

Taimi: 1540-1545

Mo'ale Finau: ...4 miliona 'ikai ke u to e lave au 'Eiki Sea pē ko e hā hono mo'oni kuo lahi e ngaahi *contract* kuo 'asi kuo fakamo'oni e *CEO*. Sea 'ikai ke 'i ai ha'aku taimi ke fakatotolo pē ko e mo'oni 'oku a'u ki fē ko 'eku kole 'oku pehe ni 'Eiki Sea faka'osi. 'Eiki Minisitā 'omai ha fo'i kilomita totonu 'a Ha'apai 'ave mo Vava'u, 'Eua mo Niua, tohi'i mai ia 'Eiki Sea he vave taha tau pehē kapau ko Ha'apai 'oku kilomita 'e 100 tohi'i mai 100 'omai kia au mo e Fakafofonga ke ma ō maua 'o nofonofo 'i Ha'apai ko 'ema ngāue pē 'oku fai ko e sio mape pē ki he hala kae 'oleva pē kuo 'osi 'ema kilomita 'e 100, lau mo e loli

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ki'i fakatonutonu atu Sea

'Eiki Sea: Ko e fakatonutonu

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e kilomita 'e 100 'a Ha'apai Sea 'e lele mai ia mei Ha'apai 'o a'u mai ki Tonga ni 'a ia 'e 'osi e 'ū hala ia 'oku kei toe pē 100 ia ko eni mālō 'aupito Sea.

Kole ke ngaahi hala 'i Ha'apai ke faka'ofa'ofa

Mo'ale Finau: Sea 'oku ke mea'i pē foki Sea ko 'eku 'uhinga ko eni ko e tñaki kãtoa 'a Ha'apai kãtoa, Foa, Nomuka, Ha'afeva, kãtoa e 'ū hala kãtoa ko ia Sea 'oku mea'i he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e fakahinohino ko ē 'oku 'omai he Palēmia ko e hala ko e *cure* ia e *Corona* vailasi 'Eiki Sea. Sea pea ko e 'uhinga ia 'eku kole 'omai 'emau kilomita 'oua te mou ... Hou'eiki Pule'anga 'oua te mou fai pehē tohi'i mai e 27 miliona 'ave ia kia hai, 4 miliona 'ave ia kia hai 'oku hala e founa ngāue ko ia 'Eiki Sea. Ko e founa ngāue totonu 'oku pehe ni Ha'apai ko moutolu e kilomita 'e fiha, Vava'u ke ma'a 'Eiki Sea pea mahino 'oku mo'oni pea mau 'alu mautolu 'i Ha'apai, mau ō ki he *MOI* ke ne lau e loli maka 'omai mo e *specification* 'Eiki Sea.

Sea 'i ai 'emau ki'i hala na'e valitā'i Ha'apai te'eki ke lava ha ta'u luoluo, ta'u kotoa pē ko e monomono ta'u kotoa pē ko e monomono Sea ko e fa'ahinga ngaue ia 'a e ta'efakapotopoto tñaki e 'ū monomono ngaahi tu'o taha 'ai hake valitā ke 'inisi 'e ua pea 'osi. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i hala heni nau *sent* ki he ni'ihi heni e ki'i fo'i hala nofo na'a ku nofo he 'aho taha 'i hoku 'api pea u fanongo atu 'oku tele e palau e ki'i hala 'i hoku ve'e 'api tuku 'eku ngāue Sea ka u 'alu atu ki ai 'o ta'ofi e palau ko u talaange 'e tokoua sio ki ho'o tele hala he hipehipa e hala talamai 'e ia me'a ko e fakahinohino na'e 'omai kia au ke u afe holo pē 'o tuli holo pē tafungofunga ko e 'uhinga ko e fo'i maka, sai. Ko e me'a ko ē te u talaatu he 'ikai ke fai ha fakamole ia ai, hanga 'o tele e hala ke hangatonu 'oua te ke tokanga koe ki he'ene fāsi'i 'oku ke fa'a 'alu ki muli mou sio ki he hangatonu 'a e hala ko e hala 'oku pehē 'oua te ke ha'u koe 'o 'ai hala pē hangē ko e ngalingali 'ātoke. Hipa ki hē hipa ki hē ko 'eku kole ia 'Eiki Minisitā mou ō 'o 'ai fakalelei e hala 'a Ha'apai ke faka'ofa'ofa ke ngali ko e hala he senituli 21.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Vakai pē Fakafofonga na'a 'oku fu'u lahi hono tele!

Mo'ale Finau: Sea ko hono faka'osi 'oku ou fakamālō atu he ma'u faingamālie mālō 'aupito 'Eiki Minisitā mālō.

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e Sea

'Eiki Sea: Tongatapu 1

Tokanga ki hano fakaivia kakai he sekitoa tautaha kuo uestia he faingata'a hoko he fonua

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā pehē ki he toenga e Hou'eiki e Fale. Sea fai e kē 'a e ongo me'a ko ē kae me'a pē Nōpele ia ha'ana e tofi'a hē pea mo e motu'a ko eni ko e 'api ko eni 'oku na kē ai ko e 'api ia hoku hoa Sea ko lotu kena ōmai 'o fakapā mai kia au, kaikehe mo'oni e lau ko ē 'a e motu'a Vava'u mo tautolo moua te u lavelavea au ho'omo me'a 'oku fai. Sea fakamolemole ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ko eni ko e taimi faingata'a eni e fonua kuo kamata ke fakamālōlō'i mai 'a e si'i kakai tokolahi ia mei he ngaahi ngāue'anga tautautefito ki he fa'ahinga 'oku nau ngāue he ngaahi *private sector* pea 'oku tofuhia kātoa 'a Tonga ni kae tautautefito ki hoku vāhenga. 'Oku 'i ai 'a e kolo lalahi ai 'e tolu hoku vāhenga ko 'Isileli, Hala'ovave, pea mo Tu'atākilangi ko e kakai ia 'oku nau nofō mai tautautefito ki he kakai 'oku ōmai mei tahi 'ikai ke 'i ai ha'anau kelekele 'o nautolu e fonua ni ke nau ngoue ai.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai Sea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki ko e hā ha fa'ahinga me'a te tau lava 'o fakaivia'aki kinautolu he taimi ni tau ki'i pinepine atu ko eni ke a'u ki he ta'u fakapa'anga ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Fokotu'u ke faitu'utu'uni Fale Alea ki he silini totongi veve/'uhila ke faka'inasi 'aki ngaahi kosilio fakakolo

Siaosi Pohiva : Ko u fikefika hifo Sea, ko e ki'i savea fakamuimui taha homau vāhengá, fe'unga mo e 'api 'e 752 'oku lēsisita pea ma'u 'uhila. Ko e pa'anga 'e 15 'oku totongi 'e he 'api kotoa pē ki he 'uhilá ki he vevé. Fe'unga ia mo e pa'anga 'e 1 mano 1 afe 280 'i he māhina. 'A ia ko e pa'anga 'e 1 kilu 3 mano 5 afe 360 'i he ta'u, 'oku totongi 'e he kāinga 'i hoku vāhengá ki he vevé Potungāue Vevé, ki hono hiko e veve hoku vāhengá. Pea 'oku ou tui 'oku tatau pē mo e 'ū vāhenga kehé. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí, na'a lava ke tau faitu'utu'uni heni, ke 'omai e fo'i silini ia ko iá ki he ngaahi Kosilio kotoa. Tuku ki he ngaahi Kosilio ko hono fakaivia ia 'o kinautolu 'i he taimi ni. Ke nau hanga 'e nautolu 'o fai 'a e hiko vevé. 'Uluaki, 'oku nau ongo'i 'oku nau ma'u 'a e me'a ko e *ownership*, pea te nau ongo'i leva 'a e hiko vevé. Ka ko e me'a 'oku mahu'inga tahá 'e Sea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki, 'oku fakangāue'i ai 'a e kakai he vāhengá. Ko e tu'u ko ia he taimi ni 'a e fo'i fatongia ko iá mahalo ko e ki'i kakai pē, falukunga kakai 'e ni'ihī. Ko hono 'ai ko ē 'o tukumai ko ē ki he ngaahi vāhengá, pea 'oku ngāue ai 'a e ki'i tamasi'i, ki'i ta'ahine, kuo fakamālōloo'i mai mei he ngaahi ngāue'angá. 'Ikai ke to e 'i ai ha silini fo'ou ia heni Sea. Ko e fo'i *reallocate* pē, fatongia mo e silini. Ko e to e vahevahe takai holo pē, kae lava ke

tau fakaiviva 'a e ngaahi vāhengá, ngaahi Kosilió, fakaiviva mo e kakai e fonuá, pea ma'u 'inasi ai 'a kinautolu 'oku masiva, tautefito kia nautolu 'oku fakamālōloo'i mai ko e 'ikai ke 'i ai ha'anau ngaahi ngāue. Me'a pē ia 'oku ou fakahoha'a atu aí Sea, fakamālō atu he ma'u faingamālié.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā *Infrastructure*.

Tali Pule'anga ki he hoha'a 'ikai a'u mita 'e 7 ngaahi hala loto Holopeka, Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea, pehē 'a e fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Nōpelé, pehē foki 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakamolemole pē Sea, 'eku to e tu'u hake 'o fakahoha'a ki he Feitu'ú na pea pehē ki he Fale 'eiki ni. Ka 'oku ou pehē pē Sea 'oku mahu'inga, ke u fakama'ala'ala atu 'i he me'a ko eni ko ē na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga Ha'apai 12. 'A ia Sea, 'o hangē pē ko 'eku lave ko ia 'anenaí, na'e 'i ai e uesia 'i he Hala Holopeká, 'i he 'ahi ko ia na'e fakahoko atu ko ē ki Vava'ú. Pea na'a mau lava atu pea mo e *civil engineer*, pea ko e lelei taha eni ko ē 'a e savea na'e fakahokó, ke 'i ai ha fo'i kongá hala 'i loto atu 'i Holopeka ke faka'aonga'i ia, 'a ia ko e fo'i hala ko iá, ko e fo'i hala fakataimi ia 'e faka'aonga'i ia 'e he kāinga ko ia 'i Ha'apai. Pea 'oku ou tui Sea 'oku mahu'inga pē ke mea'i pē 'e he Fakafofongá Sea, ko e ngaahi hala lalahí pē 'oku 'i he mita 'e 7. Ko e fanga ki'i hala ko eni ko ē 'i Holopeká, ko hono lahí pē ia 'a e mita ko eni 'e 4. Kaikehe Sea, ko e hala ko eni ko e hala fakataimi pē ia kae 'oleva ke ngaahi 'a e hala ko ē angamaheni ko ē 'oku faka'aonga'i ko eni ko ē 'e he kāinga ko eni ko ē 'i Ha'apai. Kaikehe Sea ko u faka'amu pē 'oku 'ikai ke u lave'i pē 'oku mea'i 'e he Fakafofongá, 'a e fiefia 'a e kāinga ko eni ko ē 'i Ha'apai, 'i he ngāue ko eni ko ē na'e fakahoko 'e he Potungāué, fakataimi ko eni ko ē ke nau ngāue'aki 'a e fo'i hala ko eni ko ē 'i Holopeká. Ko e Fakafofonga pē mahalo na'e 'ikai ke si'i fiemālie ki he ngāué, ka 'oku sai pē ia, koloa pē 'oku 'i ai ha ki'i fo'i hala fakataimi ke ngāue'aki 'e he kāingá, koe'uhi pē ko e hao mo e malu 'a e kakaí, kae tautautefito ki he 'etau fānaú.

Mō'ale Finau : Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē 'aku Sea. Ko 'eku fakatonutonu 'e Sea 'oku peheni. 'Oua na'a ke toe 'ai mai e fo'i sētesi, koloa pē na'a ku fiemālie. Na'a ku fiemālie pē au ia ki he ki'i fo'i halá, ta ko ena ia ko e ki'i fo'i hala pē mita 'e 4. 'Uhingá ke fanongo ki ai 'a e kakaí 'oku ou fiemālie pē au ki he fo'i halá. 'UHINGA pē 'eku kolé na'a ku pehē 'e au 'e lava 'alu hake ki he 7 ka ko ē kuo 4, mālō Minisitā. 'Ai pē he ngata'anga ko iá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi : Kaikehe Sea ko e fo'i halá, 'oku mo'oni pē ia 'oku hala loto'api ia 'i he ngaahi 'api kehe, pea ko e mafai ko iá 'oku 'i he 'Eiki Minisita Fonuá, 'oku 'ikai haku mafai 'e taha ki ai. Ko e Potungāue pea mo e ngāue ko eni ko ē 'oku mau fakahokó fakatatau pē pea mo e me'a kuo faka'atā mai pea mei he Minisitā Fonuá..

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: 'A ia ko u tui Sea 'oku mahu'inga pē ke tau fevahevahe 'aki pē 'i he ngaahi me'a 'oku mo'oni mo totonu 'i he Fale 'Eiki ni Sea pea ko e me'a pē nau faka'amu ke u ki'i fakama'ala'ala atu ai ka 'oku 'i ai 'a e fiefia mo fakalotolahi mo'oni 'a e kau

ngāue ko eni ko ē Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ‘i he poupou kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he kāinga ko eni ko ē ‘i Ha’apai. Ko e me’a ‘e taha na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Sea ‘a e pehē ko ē ‘oku lahi e ngaahi luoluo, ‘a e hipehipa ‘a e hala mo e hā fua ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea ngaahi ngāue kotoa ko ia Sea na’e fakahoko ia ‘i he Pule’anga kuo ‘osi. Ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘e fakahoko ki he hala ko eni ko ē ‘i Ha’apai ‘e fakahoko ia ka ‘oku te’eki ai ‘e sai pē te u toki fakamalanga ‘i he tafa’aki ko ia ‘i he taimi ko ē te u fakamalanga ai ‘i he patiseti. Kai kehe Sea ko u faka’amu pē ‘e ‘unu’unu mai ‘a e Fakafofonga ko eni ke ma ngāue vāofi ‘aupito kae tuku ā ‘ene si’i lotomamahi he ki’i me’a kotoa pē ‘oku hanu. Ka ko ‘eku mea’i Sea, ko ‘eku lave’i Sea ...

Mo’ale Fīnau: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea ...

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oleva Sea, kau ki’i faka’osi ai leva Sea fakamolemole.

Mo’ale Fīnau: Ko u fie fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oua te ke ngāue’aki e fo’i lea ko e hanu. Ngāue’aki e fo’i lea ko e loto hounga’ia.

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō kapau ke loto hounga’ia, fakafeta’i fakafeta’i.

Mo’ale Fīnau: Pea mo e fo’i lea ko e ...

Palani Pule’anga ke ngaahi hala Ha’apai ki he hao mo e malu e kakai

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kai kehe Sea ko e faka’amu pē na’a lava ke ‘unu mai ‘a e Fakafofonga ke ma fengāue’aki vāofi pehē ke ngāue vāofi mo e kau ngāue ko eni ko ē he Potungāue *MOI* kae tuku ā si’ono tafulu’i ‘eku kau ngāue, taimi kotoa pē Sea ‘oku tafulu’i ai pē ‘eku kau ngāue.

Mo’ale Fīnau: Sea fakatonutonu atu. Sea ke to’o mu’a e fo’i lea ko e tafulu’i mei he lekooti.

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ikai ke u ‘ilo pē ko e hā ‘eku to e lea ‘e ngāue’aki Sea ko e mo’oni mo totonu taha pē eni ko u ‘oatu ...

Mo’ale Fīnau: Ko ‘eku fo’i lea ‘oku fai he kau ngāue ‘oku pehe ni.

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kai kehe Sea ...

Mo’ale Fīnau: Sea.

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me’a kotoa ko eni ‘oku ma’u he *email*.

Mo’ale Fīnau: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehe ni, ko ‘eku lea ‘oku fai ‘oku pehe ni, kau ngāue mou ngāue mālohi pea mou ‘ai e hala ke hangatonu ke ‘ai ke faka’ofa’ofa.

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Hala ia Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ia. Kai kehe Sea ka u faka’osi ai leva. ‘Oku ou faka’amu pē ke u fakahā heni ‘oku ‘i ai ‘a e palani ke ngaahi pea mo

tokoni ki he ngaahi hala ko eni ko ē ‘i Ha’apai ke to e lelei ange koe’uhī ko e hao mo e malu ‘a e kakai ‘o e fonua, mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ...

Mo’ale Fīnau: Sea fakafeta’i ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Kātaki pē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole fakamamate Tongatapu 4 fu’u vivili fiema’u ke fakalelei’i hala ki Popua

Māteni Tapueluelu: Feinga pē ke nounou, mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Hou’eiki mou kātaki pē ko u ‘ilo pē ‘oku mā’ulōloa ka mou angalelei mu’a kae hao atu e ki’i me’a ko eni ‘Eiki Sea pea ‘oku ou tui pē ‘e kaunga ko hono ‘uhinga ko hotau vāhenga, ‘e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi. ‘Oku ‘ikai ke u kau au ia he hanu, fakamālō atu au ‘i he ngāue kuo lava. Ko ia ko ‘eku fakamaatoato pē ‘a’aku lava atu e ngāue pea ‘oku lahi foki ko ‘eku kole ko u tui pē au ‘e mea’i pē ia he Hou’eiki Minisitā ko ‘ene ngaahi ‘uho’uha pehe ni ko e feitu’u ko ē ‘e uēsia lahi tahá e feitu’u ma’ulalo. Ko u tui pē au Hou’eiki kapau ‘oku mou me’a atu he feitu’u ko eni te mou tui tatau mo fakamo’oni ki he fakahoha’a ‘oku ou ‘oatu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i hala ia ‘e tokakovi lahi taha mo fai’anga fei’umu fanga fo’i hala ko ē fou ki Popua. Luoluo kovi. Pea ko e fo’i hala ‘oku taha pē. Pea mo’oni ‘etau lea ‘asinga e taha ‘a e tamá mo si’ene papala. ‘Oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā ke ke angalelei ‘oku ou lave’i pē ‘e au ia ‘oku ‘i ai e palani ‘a e Feitu’u na. ‘Oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku ‘i ai e palani ‘a e Pule’anga ka mou angalelei mu’a ‘o vakai’i e ngaahi feitu’u ko ē ‘oku fu’u fiema’u vivili ‘aupito ‘aupito. Ko e ki’i fo’i hala ko eni na’e fai hono ki’i monomono peni’eiti’i ka ‘oku ‘osi atu ia ko e tō pē ki’i ‘uha ko eni ‘oku ‘ikai ko ha’aku to e fakakatakata, mou me’a mai ki he Kalake ‘oku si’i malimali fakalongolongo pē he ‘oku si’i nofo ki ai. ‘E fakamo’oni ki he me’a ko u fakahoko atu, tokakovi lahi pea ‘oku ou tui au ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘e toki ‘ohake ia he feme’a’aki ko ē ki he patiseti mo e ‘esitimeti.

Ko e ngaahi fu’u fiema’u vivili eni ia he taimi ni ‘oku fai ko ē hono fakahoko atu. Ke angalelei Minisitā ‘o kole ki he kau ngāue ke nau fou atu he fo’i hala ko eni, ‘asinga ‘ene taha pea valitā pea luoluo ‘oku kehe luo ia ko ia ‘a e kelekele ‘oku lava ke hamolemole ko ‘ene motu fakafokifā ko ē ‘a e valitā ‘e ‘osi e fanga ki’i me’alele he maumau pea ‘oku fai ai ‘a e kole atu ko eni na’a lava ke ai ha fakatafe ki tahi he fo’i kongā ko ena fe’unga tonu mo e paaka kae lava ke tokamālie, fiha eni e me’alele ‘ene maumau ‘o mate ai ko ‘ene fou he fu’u loloto ‘a e fo’i hala. ‘E ‘ikai ke fu’u faingata’a ke nau to e kumi ha feitu’u kehe taha pē fo’i hala hū’anga ki ai.

Kole ke tokanga Potungāue Fefakatau’a ‘ikai ha me’afua mamafa he taimi ‘utu hina kasa

Ko ia pē mo e kole pē ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ke angalelei e Feitu’u na, ‘Eiki Minisitā *TRADE* ko e kole eni ia mei he kakai ‘oku fai pē feme’a’aki ho Fale ...

<009>

Taimi: 1555-1600

Māteni Tapueluelu: ... Fale ‘eiki ‘Eiki Sea ka ‘oku ‘omai e fetu’utakí ko e me’afua ko ē ki he hina kasa ko ē hono fua e kasa e kakaí hono totongí ‘oku a’u mai e fetu’utaki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ia. Pe ko e hā pē mo’oní kole atu mu’a ke fai mu’a ha tokanga ki ai. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5.

Kole Tongatapu 5 ki he fiema’u vivili ke ngaahi hala mei Liahona ki ‘Umutangata

Losaline Ma’asi: Sea ko u fakatūlou atu pea mo e Feitu’ú na ka u kole pē mu’a ke u hūfanga atu he fakatapu kuo aofaki he Fale ‘eiki ni ka u kau atu pē mu’a he faingamālie ‘o e houa ko ení ke fakaa’u atu ai pē pea mo e ki’i kole ko eni pea mei Tongatapu 5. Ko u tui pē ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahí ‘e manatu pē Feitu’ú na ‘i he fakataha ko ia na’e fakahoko ko ia ‘i Vāhenga Tongatapu 5. Na’e me’a ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea na’e ‘i ai mo e Hou’eiki Minisitā ‘o kau ai ‘a e Feitu’ú na. Pea ko e taha e ngaahi fiema’u vivili pea mei he kāingá ‘o fekau’aki pea mo e halá. Ko e fo’i hala pea mei Liahona ‘o tau ki ‘Umutangata. Pea ko ‘eku manatu’i ko ia he’eku fokoutua ‘i he fakataha ko iá na’a ke me’a ko e ‘osi pē uike ‘e tolu kuo tanu e hala ko ení. Ko u kole atu pē ‘Eiki Minisitā fakamolemole na’a lava ‘o faingamālie ‘a e ki’i hala ko ení ke tanu ai leva kimu’a pea ‘osi e ta’u fakapa’anga ko ení. Ko ia pē ‘a e ki’i kole ‘oku fakahoko he houa ko ení. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālié.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 14.

Talamonū ki he Sea fo’ou Kōmiti Kakató

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’ú na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘uluakí pē Sea ko u fie ‘oatu pē au e talamonū ki he Sea fo’ou ko ia ‘o e Kōmiti Kakató ‘i he ‘amanaki ke to’o fatongia te ne hoko atu ki aí.

Hoha’a lahilahi palopalema fakafolau kiki ‘aisí he *dry container* he vaka tahí & ‘asi fua’imoa loi

Sea uá pē ‘oku ‘oatu pē au e ki’i me’a ko e ‘omai pea mei Vava’u. Ko e kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘a e Ngoué pea mo e Toutaí kae ‘uma’ā e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘oku lahilahi e ki’i palopalema fekau’aki pea mo e ngaahi me’atokoni kiki ‘aisí kae tautautēfito ki he ngaahi me’atokoni ‘aisi ‘oku fakafolau ange ‘i he vaka tahí ‘i he ngaahi *dry container*. Pea ‘oku ‘osi kamata ke ‘asi pea mo e fua’imoa ko eni pehē ‘oku taku ko e fua’imoa loi ‘i Vava’u. Pea ‘oku fengau’e’aki vāofi pē ‘a e Potungāue Mo’uí kae ‘uma’ā e Potungāue ko eni ki he Me’atokoní. Ka ko e kolé ia ke hokohoko atu mu’a he ‘oku ‘i ai e *concern* lahi pea mei he kakai ‘o e fonuá ko e ‘uhinga pē ko e tu’unga malu ko ia e mo’ui lelei ‘a e kakai e fonuá.

Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā ko ia e Ngaahi Ngāue Lalahí ‘i he laumālie lelei, neongo ‘oku te’eki ai ke fakahoko ka ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i he uike ni ‘a hono fakakakato e ki’i fo’i hala fiema’u vivili na’e ‘osi fai ‘a e ngāue pē ki ai ‘a e potungāue pea ki’i ta’ofi fakataimi. Na’e ‘ohake pē he kau ‘ofisakoló pea mo e kau pule fakavahé he ‘a’ahi ko

ia ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea ‘oku laumālie lelei ke fakahoko ia ‘i he uike ni mo e uike kaha’ú ke lava lelei pea ko u fakamālō ai.

Fehu’ia tu’unga totongi huhu’i ngaahi ngoue’anga ‘i hono faka’ata’atā Mala’e Vakapuna Lupepau’u

‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘e taha Sea ko u faka’amu pē ke fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e Ngāue Lalahí. ‘Oku ‘i ai pē, ko u tui ‘oku ‘i ai pē ‘uhinga lelei ki he me’a ko ení Sea ka ‘oku mahalo ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he kakai ‘o e vahefonua Vava’u ‘a e mahino ko e talu ko ē hono faka’ata’atā ‘o e Mala’e Vakapuna Lupepau’ú ‘a e ongo tafa’aki ko ia ‘o e mala’e vakapuná pea na’e tā ai ‘a e ngaahi ‘ulu ‘akau pea mo e ngaahi ngoue ‘a e kakai he ongo tafa’aki ko iá. Ka ‘oku te’eki ai ke ma’u e totongi huhu’i pē ko e *compensation* kia kinautolu ‘oku ‘i ai ‘enau faka’amu ‘e tokoni lahi e ki’i sēniti ko iá Sea ki henau fakaakeake ko eni mo e ngaahi fakataputapui ko ia ‘o e *COVID-19*. Pea ko u tui ‘e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne toki hanga mu’a ‘o me’a mai ‘o fakama’ala’ala ‘a e *issue* ko iá kae fiemālie kakai e fonuá.

Fehu’ia Pule’anga taimi pau ke faka’atā ngaahi fakataputapui he *COVID-19*

Sea ko e ki’i me’a faka’osí pē Sea ko e fehu’i pē ia ki he Pule’anga pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ha taimi pau ‘e lava ke faka’atā ai ‘a e ngaahi fakataputapui ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Saia Piukala: ... tapui ko eni ‘oku lolotonga hokó, ‘oku tau tui kotoa pē Sea, ko e ta’ofi ko ē kau’āfonuá té tau malu pē heni pea ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a kuo ‘osi fakamāhino mai pē ia té tau lava ‘o malu’i tautolu ‘i he ngaahi nofo vā mama’o ko e mita ‘e taha mo e kongā, ko e fanofano mo e ngaahi me’a ko iá Sea.

Kā ‘oku ou tui ‘oku tonu ke faka’atā ē kakai e fonuá ké nau fakatupu koloa he taimi ni ‘o tokateu ki ha taimi ‘e a’u mai ai ‘a e *COVID-19* kā ko ‘etau faka’amú ke ‘oua. He ko e fakatonulea ‘a e motu’á ni Sea, ko hono loka pē ko ē ‘a e *border* pē ko e kau’āfonuá, tau malu tautolu. He ‘oku tui ‘oku hāngē eni hā koniteina ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i puha ‘oku fa’o ‘i loto pea ‘oku tau to e ō tautolu ke kumi mai ha fo’i loka ‘a e ‘ū puha ‘i lotó na’a kaiha’asi pea to e loka pē mo e koniteiná. Kā ‘oku tui ko ‘ene loka pē ‘a e koniteina he’ikai ke to e lava fai hā kaiha’a ia ‘i loto.

‘Oku ‘i ai ē ngaahi pasi sikolasipi ‘o e ngaahi koló tokolahi, ‘oku ‘ikai ke to e lava ‘o tākaki ha ki’i seniti he palupalu ‘oku fai ke ‘utu ē ngaahi pasí ke fetuku e fanau akó. Pea ‘e to’o mai leva ‘a e fo’i fatongia ia ko ení mei he tokoni ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Ako mo e Pule’angá ki he ngaahi pasi ko ení pea kuó u tui ko e fakamole lahi eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi kakai té nau lava pē ‘o ngāue ke ma’u ha’anau sēniti ‘o tokateu pē, kā ko e kole pē ki he Pule’angá ke fakamahino mai pē ki he Fale Alea kae ‘ūmā’ā e kakai e fonuá pē ko ē hā hā taimi té nau fakakaukau ai kā ‘oku ou pou pou kakato atu ‘a e motu’á ni ki he fakahoko fatongia.

Fokotu’u ki hano fakaivia fakapa’anga Pule’anga Poate Falemahaki Vava’u mei he pa’anga tokoni COVID-19

Sea, kātaki, ko e ki’i me’a faka’osi pē ko e tokateu ko eni mo e teuteu ko eni ki ha feitu’u ke kolonitini ai kapau ‘e ai hā taimi kuo faka’atā ai ‘a e kau’āfonuá, ‘oku kau ‘a Vava’u Sea, nau ‘osi hanga ‘o *identify* pē ‘oku nau hanga ‘o, ko e ‘api neesi ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai, kā faifaiangē, kā faifai angē kuo ‘i ai hā keisi pē hā taha ‘oku fiema’u ke tauhi fakataimi ai. Kā ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Kōvaná pea mo e kau taki ngāué he’enu ngāue lahi. Ko e ki’i sēniti pē eni ia ‘a e Poate ‘a’ahi ‘a e Falemahaki Sea kā kuó u tui ‘e tokoni lahi ke hanga ‘e he Potungāue pea mo e Pule’angá ‘o fakaivia, pē ko hono totongi fakafoki ‘enu ki’i sēniti he taimi ‘oku ma’u ai ‘a e ngaahi tokoni ko eni mei tu’apule’anga ki he COVID-19.

Sea ‘oku ‘osi māhino pē ‘oku kau ‘a Vava’u ia he fonua ‘oku manakoa ki he kau ‘ioté pea ‘oku ‘i ai ‘a e manavasi’i na’a faifai neongo ē fakataputapai ‘oku hola mai ha ‘iote ia. Kā ‘i he Lao fakamāmani lahi, kā faifai angē ‘oku puke hā taha ia ai, kuo pau ke fakahifo ia ki ‘uta. Ko e taimi ko ē ‘e fakahifo ai ki ‘utá kuo tau mateuteu ki he feitu’u ke kolonitini ai pē ko ha feitu’u ke tauhi ai kinautolu kae ‘oleva kuo fakapapai’i. Pea ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui he ngāue ko ia ki hono ‘omai e ngaahi me’angāue ki hono sivi. Kuo ‘osi ‘i heni ‘i Tongá ni mo e ngaahi me’a ko ia ké tau tokateu mo tu’u mateuteu ka faifaiangē ‘oku hoko mai ‘a e kolona vilasí.

Kole ke fakafaingofua Pule’anga hano palau ngoue kimu’a pea tō mai faingata’a COVID-19

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e Potungāue Ngōué, ko ‘enu tokoni ki he COVID-19 ko e fakaivia ke ‘oange ha ngaahi houa e ngaahi koló pea na’á ku fakatalanoa ki he pule ‘i Vava’ú, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi houá, ko e toe pē eni ke maau ē sēniti kae toki lava vahevahe. Kā ko e faka’amu ē motu’á ni Sea, kapau ‘e fakafaingōfua’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ke lava pē ‘e he ngaahi vāhengá ‘o fakahoko ‘a e palaú ia he taimi ni ke tō ‘o tokateu na’a hoko ha me’a. Pea ko e taimi té nau toki mateuteu ai toki ‘oatu pē ē tohi mo’ua ki he Kōmiti palaú ke totongi mai, kā kuo pau pē ke muimui pea kuo ‘osi fai pē talanoa pea mo e ‘Eiki Minisitā ke fai mu’a ha ki’i tokanga makehe ki ai he ‘oku mahu’inga pē ke tau mateuteu kimu’a he tō mai hā faingata’a ‘i he kaha’ú. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i fakahoha’á kā kuó u kole ange ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ké ne hanga mu’a ‘o ki’i fakama’ala’ala mai ‘a e *issue* ko eni ki he kia nautolu honau ngaahi ‘apí na’e...

<003>

Taimi: 1605-1610

Saia Piukala: ...Tā e ngaahi ‘akau pea faka’ata’atā e mala’e vakapuna ke faingofua ‘a e tō po’uli ‘a e ngaahi vakapuna ki Vava’u ke ma’u ‘e he kāinga ko eni ha fiemālie mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea tapu pea mo e Feitu’u na Sea, mālō pē kei ma’u ivi pea mālō e kei fakalaumālie pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale ni. Sea ko e talu pē fokoutua ‘a e motu’a ni ‘anenai pea ko e toki ma’u eni e ki’i faingamālie ke u fokoutua hake ai fai e kole tokoni ‘anenai ki he Fakafofonga 12 pea ‘ikai ke tali he Fakafofonga 12 ‘eku kole tokoni. Ko ‘eku ki’i toki faingamālie ko eni Sea te u ki’i lavelave atu ai pē ki he fanga ki’i me’a ‘oku ou fiema’u ke u lave atu ai ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘i he Fale ni.

‘Uluaki pē ‘oku ou fakamālō lahi pē ki he kei ma’u ivi e Sea fo’ou kuo fili ki he Kōmiti Kakato pea ‘ikai ko ia kā ‘oku ou poupu lahi Sea ki he ngāue ko eni ‘i hono ngāue’aki ‘o e hala pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku laumālie ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia kā ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou ki’i tokanga ki ai Sea koe’uhī ko e hala ko ia ‘i he me’angāue ‘oku lolotonga ‘i Ha’apai pea kole ai pē motu’a ni ia ko ‘ene kei tu’u ‘a e me’angāue ko ē na’e ‘ave ki Ha’apai ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi fakaheka ai pē ia he Taka ‘i Pōmana ‘i he uike kaha’u ke ‘alu ia ki Niua. Ko e hā pē ki’i fālahi ko ē hala te ke ngaahi ai tali ia ‘e Niua. Ko Niua ia he ‘ikai ke mau to e ō atu mautolu ia ‘o pehē atu ke tahataha hake pea tele ke fālahi kā ko e me’a ko ē ‘e ‘omai ko ē ke fakatokalelei’aki te mou ngāue ki ai ko e me’a ia te mau tali ko e hala ko ē ‘a Niua Sea.

Mo’ale Finau: Ki’i fakatonutonu atu Sea, ki’i fakatonutonu, fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e mīsini ko ē ‘i Ha’apai ko e mīsini ia ‘a Ha’apai ne ‘osi fetuku e mīsini ia ‘a Ha’apai ki Vava’u.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Ki’i fakatonutonu Sea

Mo’ale Finau: Fetuku ta’efakalao

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: ‘Eiki Sea fakatonutonu

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Fakamolemole Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e mīsini ‘a Ha’apai mo e mīsini ‘a Vava’u mo Tonga ko e mīsini ‘a e Pule’anga kātoa tautolu.

Mo’ale Finau: Sea tuku pē ke u fakamatala, ko e misini ko ē na’e ‘ave ki Vava’u ko e mīsini ia na’e kumi mahalo he 2012 ‘aki e silini na’a ku felotoi au mo ‘Uliti ko e mīsini ia ‘ave ia ke *owner* ia he kakai ‘a Ha’apai, *community* pea ko ia ē na’e kei lelelele mai pea ‘ave ia ki Vava’u te’eki ke ‘ilo ia he *community* Ha’apai pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu ‘Eiki Sea ko e misini ‘a Ha’apai na’e ‘ave ki Vava’u pea ko e misini ko ē ‘ave ko ē ki Ha’apai ‘e tuku ia ke fetongi’aki e misini ko ē na’e ‘ave ta’efakalao ko ē ki Vava’u. Sea ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea ko ē kuo lava e fakatonutonu ‘a Ha’apai 12 kapau ‘e fakatonutonu mīsini ‘e fakatonutonu ‘e Niua ia ‘a e vakapuna *Y12* he ko e vakapuna ia ‘a Niuafo’ou kā ‘oku mahino kiate au ko e ‘inasi foki ia ‘a e Pule’anga pea ko e me’a ko ē ‘oku ou pehē ai ‘oua te tau lau ko e mīsini ha feitu’u, mīsini ko eni ‘oku ‘ave ki Ha’apai ‘e Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi ‘ave ‘i he Taka ‘i Pōmana ‘i he uike kaha’u. ‘Ave ia fai mo teke mai ‘a Niua, tele mai ‘a Niua ia ke ‘osi ko hono ‘uhinga ka mau....

Mo'ale Finau: Sea fakatonutonu atu he 'ikai ke 'ave mīsini he uike kaha'u ko ia 'oku fie 'ave 'alu hifo ki Ha'apai ki he misini te mau tali mai mei ai ki he tama 'e 'alu ange 'o uta e mīsini.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kuo tuputāmaki e tautahi Sea ko u fakamolemole ki he Fakafofonga 12 sai tuku pē ā ia, sai ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea 'oku tuai foki 'a e ngaahi hala 'a Ha'apai ko e to e 'alu 'a e Fakafofonga 12 'o to e fakatonutonu 'enau telé kae 'ikai ke 'alu pē mu'a ia tuku pē ki he *MOW* ke fai 'enau tele ko 'ete to e 'akiteki ko ē ai ko e me'a fakatuai ngāue tukuange e ngāue ke fai 'e he kakai ko ē 'oku potu he ngāue, ha'u kita fakamālō 'atu e me'akai ke nau kai ko e me'a ia 'oku tonu ke te fai ko e poupou'ia ko e me'a ia 'oku tonu ke te fai 'i Ha'apai.

Mo'ale Finau: Sea ko e fakatonutonu, ko e fakatonutonu ko e kole mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke tukuā mu'a hono ngaahi pehe'i e motu'a ni. Sea pea hangē ia 'oku te 'asi atu kita 'oku te fie potu ki he ngāue. 'Eiki Sea 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o Ha'apai ki he'etau tipeiti 'ilo'i lelei pē he Fakafofonga ko eni na'e 'i Ha'apai na'e faiako he Ha'apai *High School* pea 'oku nau fanongo mai ki he'etau tipeiti hangē pē ha'atau tūkuhua, kā ko e motu'a ni 'Eiki Sea ko 'eku 'alu kia kinautolu ko 'eku 'alu pē 'a'aku 'o kole ko hoku fanga tokoua ke nau tokoni mai ko e tukufakaholo e hala 'oku fai ki Ha'apai tukufakaholo ko e me'a tatau 'i he taimi ki he taimi ki he taimi pea ko e 'alu atu 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'o 'ikai ko ha'aku 'alu 'o fakapoto'i kinautolu ko 'eku 'alu atu 'o kole pea kapau na'e 'ikai ke tali foki mai au 'Eiki Sea ko u kole ange ...

<007>

Taimi: 1610-1615

Mō'ale Finau : .. kau tangata, kapau ā 'oku 'ikai 'omai ha loli maká, 'ai pē ā ke hangatonu e ki'i halá neongo 'ene fāsi'í, ke faka'ofu'ofa, ko e moto kaveinga ia 'emau ngāué 'Eiki Sea. Pea hangē ko e me'a hake, mahalo kuo tuputāmaki e Minisitā he'ikai ke u tali 'ene kole tokoni 'anenaí. Ko u kole ki he Minisitā, fakamolemole mu'a, 'oua te ke ta'e'omai 'eku sēniti ko ia he Polisi Fakakoló, ko e 'uhingá ko 'eku 'ikai tali ho'o kole tokoni atú. Ko u kole atu Minisitā, 'oua te ke hanga 'o pehē'í, kae 'omai pē mu'a si'eku kolé neongo 'oku ta'etali ho'o kole tokoní. Pe'i talamai ki he Seá te ke tali.

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea 'oku ou kole fakamolemole ki he Fakafofonga 12 'o Ha'apaí, fakamolemole atu kapau ko u ngali tāpalasia koe.

Mō'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ka ko 'eku fakatonutónú, ka 'oku ou to e kole pē Sea, ko e ki'i uafu ko ē 'a Niuá Taulanga Pasivūlangí, ko hono natulá ko e fo'i me'alele pē 'e taha, lele ki uafú. Ko 'ene lele ko ē ki uafú he'ikai lava ha me'alele 'o fetaulaki. 'A ia ko 'eku fakafuofua ki he ki'i fālahi ko ē 'oku 'i ai e uafu Taulanga Pasivulangi, 'e tali 'a e me'alele 'i uafú kae lele atu 'a e me'alele ko ē, 'oku pehē. Pea kapau ko eni 'oku hano 'a e Fakafofonga 12 koe'uhi ko 'ene fāsi'í, tuku ai pē ke nau fāfāsi'i ai pē honau ki'i halá 'o a'u ki he ta'u fo'ou.

Veivosa Taka : Sea ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Neongo ia Sea, ko u fie faka'osi atu ai pē 'e au Sea heni 'eku fakahoha'á. Ko u fakamālō lahi atu, ko u fakamolemole atu Ha'apai 12.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko eni 'oku fakatonutonu koe 'e Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, ko u fakamālō atu he ma'u 'a e ki'i faingamālie ko ení, ke u faka'osi ai leva 'e au 'etau feme'a'akí. 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahí, hangē kuo tau si'i tāpalasia 'a e Ngaahi Ngāue'anga Lalahí, ka ke fakamolemole pē 'Eiki Minisitā, ko e 'ātunga ia e fiema'u e tokoní, ka 'oku 'ikai ke mau fu'u loko poto he fakafōtunga e kolé. Ka 'oku ou fakamolemole, he ko e taimi ko ē ko ē te ke lotomamahi ai 'i he taimí ni, he'ikai ke to e hū lelei tau ha kole ia. Pea he'ikai te u to e kole atu au ki he Feitu'ú na. Te u fakahoha'a au ki he Minisitā Leipá.

Kole ki hano 'atita'i ngaue ngaahi falekoloa sosaieti 'i he vāhenga Ha'apai 13

Ko e me'a fekau'aki pea mo e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā 'anenaí, fekau'aki mo 'ene kau ngāué na'e folau ki Ha'apai. Minisitā ko e kole pē eni ia. Lave'i pē 'e he motu'a ni fu'u lōloa e me'a ho'o kau ngāué. Ka ko e kole atú ko e ki'i sosaieti ko eni 'i Faleloá, pea mo Nomuka, pea mo Kauvai. Ko e māhina eni ia 'e 6 te'eki fai ha ki'i me'a ange 'a e kau 'atitá 'o ki'i fai ha me'a ki ai. Ne u pehē 'e lava ē he'enau me'a angé, ka ko e kole atu pē eni ia ha faingamālie 'a e Feitu'ú na. Ko e ki'i pehē atu pē ia ki Ha'apai pea mo Kauvai pea pehē mai ki Nomuka. Ke lava pē 'o si'i muimui'i e falekoloá he 'oku tokoni ia ki he kāingá.

Fokotu'u ke toloi Fale ki he Monite kae fakataukei'i Sea fo'ou Kōmiti Kakato

Sēmisi Sika : Sea fakatonutonu atu. Koe'uhi ko 'etau taimí, 'osi e uiké ni mo 'etau lave mo e fakakaukau ke tau teuteu ke tau feilaulau koe'uhi ko e mahaki faka'auha fakatu'upakē, pea mo e ngaahi me'a 'oku to e vivili ange 'i he ngaahi me'a ko iá. Koe'uhi ko 'eku fakatonutonu, tatali hifo 'a e ngaahi me'a kotokotoa ko ení, ka tau tāfataha ki he ngaahi me'a ko eni na'a tau 'osi'osi 'aho ai 'i he uiké ni ke fakamā'opo'opo ia. He ko 'eku lave'i Sea, ko e kotoa 'o e ngaahi me'a ko ení ko e 'u *detail* ia 'o e patisetí. 'Oku fakaongoongo atu e motu'a ni fai mo tau tukuhifo ki he Kōmiti Kakató, pea tau lave ki he patisetí 'o kau ai pē mo e 'u *detail* ko eni. Ko e 'ai pē ko ē patiseti 'a e *MOI* pea 'ohake 'a e ngaahi talatala ko iá. Patiseti ko eni 'a e Leipá 'ohake 'a e ngaahi fiema'u faka-leipa. Pea ko ia ai Sea koe'uhi ko e taimí, ko u fokotu'u atu koe'uhi ko e tokotaha ko ia kuo tongia ke ne hoko atu hono tataki hotau vaka 'i he Kōmiti Kakató, ke tukuange mu'a ha faingamālie 'apongipongi ke talatalaifale, fetongi pepa, fetongi naunau, *orientate* e tokotaha ko iá ke maau lelei. Fokotu'u atu ke tau toki Fale he Mōnité ke tau ha'u ko iá kuo tau 'osi mā'opo'opo lelei, pea ko 'etau hangatonu mai pē 'o 'alu hifo ki he Kōmiti Kakató, ke fai mo tau hoko atu.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisita Mo'ui, pea toki hoko mai ki ai e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisita Mo'ui : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, ka 'oku ou kole ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu ...

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... kakato kuo aofaki he Feitu’u na he kamata’anga ‘o e Fale Alea ‘o e ‘aho ni kae ‘atā kiate au ke fakahoko atu ha tali ki he *issue* na’e ‘ohake. ‘Uluaki pē fekau’aki mo e ngaahi fakataputapui ko ia ‘oku lolotonga hoko ‘i he taimi ni ‘i he fonua ni. ‘Eiki Sea ko e ngaahi fakataputapui na’e tukuange māmālie pea kuo a’u mai ki he taimi ni ki he tu’unga ‘oku fakafiemālie ‘aupito ‘a e tūkunga e nofo ka na’e fu’u fiema’u ‘aupito pē ia ke tokateu pea mo hā sino atu ‘a e anga fo’ou ‘o e nofo ke tali teke’i ‘a e fokoutua ko eni ‘i ha taimi ‘e tū’uta mai ai ki hotau fonua ni ‘a ia na’e fiema’u ki he ngaahi fakataha’anga ‘o e ma’u kava, ‘ilo kava kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi ‘apiako kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi pisinisi kae ‘uma’ā e ngaahi ‘api ngāue ke ‘i ai ‘a e ngaahi naunau ‘o e ngaahi me’a ki he fanofano pē ko e tauhi e haisini ki he nima pea ‘i he taimi tatau pē ke hā sino mai mei he kakai e fonua ‘a e tauhi ‘o e vā mama’o ke anga ki ai ‘a e anga ‘etau nofo ‘ikai ke ngata pē ai ka ko hono ta’ota’ofi ‘a e ngaahi fakataha’anga fakatokolahi he ko e ngaahi fakataha’anga fakatokolahi na’e vave ai ‘a e mafola ‘a e fokoutua ni ‘i he’ene tu’u fakamāmani lahi ‘i Nu’usila kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi fonua lalahi ‘o māmāni. Pea ‘oku ‘i ai e fiefia lahi ‘i he finemotu’a ni ‘Eiki Sea ‘i he kātekina he Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua ka nau fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni pea ko u fakamālō lahi atu ki he Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua pea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘i he vave taha mai pē fakatatau ki he ngaahi fakataha ‘oku Sea ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* ‘e tukuange atu ‘a e ngaahi fakataputapui ko eni ‘i he kaha’u.

Te’eki maau Potungāue Mo’ui ki he COVID-19

Ko e tu’u ko ia ‘a e kau’āfonua ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’e fakahoko atu ‘aneafi ki he Feitu’u na ‘oku te’eki ai ke mateuteu ‘a e Potungāue Mo’ui ke ne ‘oatu ha fale’i ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kuo mau maau ke fakaava ‘a e kau’āfonua ‘o Tonga. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku kei tu’u pē ‘a e poupou ke kei tāpuni pē ‘a e kau’āfonua ke ‘oua na’a kolosi mai ha taha ‘i he kau’āfonua ‘o Tonga ko hono ‘uhinga ko e malu mo e hao ‘a e fonua ni.

Kei tapui hu mai ngaahi ‘iote muli ki Tonga ni

Ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Sea na’e ‘ave hake ko e tūkunga e ngaahi ‘iote mo e ngaahi vaka ‘i tahi ‘oku, na’e fakahoko mai ki he finemotu’a ni ‘a e kole ‘a e ngaahi ‘iote kuo a’u hake ia mahalo ki ha ‘iote ‘e 100 ke nau ‘ahia ‘a e tahi ‘o Tonga pea na’e tuku atu ‘a e fale’i pea mo e tu’utu’uni ki he ngaahi ‘iote ko ‘eni ‘oku *prohibit* kātoa kinautolu pē ‘oku tāpui kinautolu ke nau ha’u ki he tahi ‘o Tonga tukukehe foki ka ‘oku ‘i ai ha faingatāmaki ‘i ha ‘iote ‘i tahi pea ‘oku ngāue pē ki ai ‘a e kau Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afio. Ka ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ha’u ha ‘iote ki he potu tahi kātoa kātoa ‘o e ‘otu Tonga.

Fakafiemālie ‘aupito ngaahi naunau malu’i tokoni mei Siaina

Ko e ngaahi naunau ko ia mei Siaina ‘Eiki Sea na’e foaki mai e ngaahi naunau ko eni ‘aneafi mei he ‘Amipasitōa ‘o Siaina ko e ngaahi naunau ko eni ‘oku fakafiemālie ‘aupito pē ia ki he Potungāue Mo’ui ‘i he’emau ngāue fakataha mo e kautaha mo’ui ‘a māmāni ‘a e tūkunga ‘o e

me'angāue ko eni na'e 'omai ia he ngaahi māhina kuo hilí fou mai 'i 'Aositelēlia pea toki fou mai ia ki Nu'usila pea na'e toki a'u mai 'a e uta ko eni 'i he ngaahi uike kuo hilí hono fakafolau mai mei Nu'usila.

Toki tali Pule'anga ki he 'isiu kiki 'aisi mo e fo'i moa loi

Ko e faka'osi pē ko e tokanga ki he fo'i moa ko eni 'oku 'omai ko e fo'i moa 'oku 'ikai ko ha fo'i moa totonu pea pehē foki ki he ngaahi me'atokoni ki Vava'u Lahi. Pea te u fakahoko 'a e sio ki he *issue* ko eni pea toki 'omai ha tali ki ai 'apongipongi. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i fakanounou mai pē pōini ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni. Fakamolemole pē Sea kau ki'i tali vave atu pē 'a e ngaahi me'a na'e 'omai ki he ...

<009>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... finemotu'a ni ke fai ha sio ki ai. Ko e me'a ko eni ko ē 'a Tongatapu 4 'e fai e sio ki ai. 'Oku mahino pē 'a e fo'i hala ia ko eni ko ē 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 4. Pehē pē ki Tongatapu 5. Kole fakamolemole atu pē ki he Fakafofongá pea pehē ki he kaingá 'i Tongatapu 5 koe'uhí ko e hū ko ē *COVID-19* na'e to e ki'i ta'ofi ai e ngāué kae, ka 'oku ou lave'i pē 'a e fo'i hala ko eni ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5. Ko e me'a ko eni ko ē mei Vava'u 14 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ko eni ko ē 'a Vava'u 14. Sea ko e me'a ko eni ko ē fekau'aki pea mo e tā 'akau ko eni ko ē 'i he mala'e vakapuna ko eni ko ē 'i Vava'ú, ko u loto pē Sea ke kole fakamolemole heni ki he kāingá. Ko e meimei lahi taha e kau ma'u 'api 'i he feitu'u ko eni ko e kainga pē pea mei he vāhenga 'o e finemotu'a ni. Ka ko u faka'amu pē Sea ke *update* atu pē tu'unga 'oku 'i ai. Ko e lolotonga ní na'e fai e fengaue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā Fonuá koe'uhí pē ko e ngaahi me'a faka-kelekelé. Pea 'oku mahino pē na'e fai 'a e fo'i ngāue ko eni tā e ngaahi 'akau 'i he mala'e vakapuná koe'uhí ko e hao mo e malu pea pehē ki he Lao ko eni ko ē *Civil Aviation* na'e fiema'u ai ke tā 'a e ngaahi 'akau ko eni kae lava ke tō pea mavahe 'a e vakapuná pea mei he mala'e vakapuna Vava'u. Kae kehe Sea 'i he lolotonga ní na'u *follow up* 'i he 'aneafi pea ko e tu'u ko ē taimi ní 'oku lolotonga 'i he 'Eiki Kōvana 'o Vava'ú 'a e me'a ko eni ko ē fekau'aki pea mo e ngaahi kelekele pea mo e ngaahi 'api na'e uēsia na'e fai ai 'a e tā 'akau. Pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Kōvaná te ne *update* mai 'i he uike kaha'ú 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e ngaahi 'api ko eni. He na'e 'i ai pē ki'i palopalema hangē ko e ngaahi 'api 'e ni'ihi ko e tokotaha ha'ana ko ē 'apí ka 'oku lisi ia ki he tokotaha kehe. Pea ko e tokotaha kehe ko eni ko ē 'oku ne lisi ko ē 'apí ko ia eni ia 'oku ne fai e *claim* ko eni ko ē ki he ngaahi 'akau ko ē na'e tā. 'A ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a fakalao ia Sea 'oku fiema'u pē ke fakapapau'i 'a e ngaahi me'a fakalao ko iá. Ka ko u tui pē 'e te u toki *update* mai pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai hano a'u atu ki he uike kaha'ú. Ka ko e fakamālō heni ki he 'Eiki Kōvana Vava'u 'i he ngaahi tokoni mo e fepoupouaki kotoa pē 'oku ne fakahoko mai pea mei Vava'u lahi pea mo e kole fakamolemole pē ki he kaingá he tuai atu 'a e *compensation* ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. ‘Oku mahino pē kiate au ‘oku ‘i ai e feongoi ‘i he ‘ū tēpile ke tau toki kamata feme’a’aki he Patiseti ‘i he Mōnite. Pea ‘oku ‘i he taimi tatau pē ‘oku fiema’u e taimi ki he Sea Kōmiti Kakato motu’a mo e fo’ou ke fai ‘ena fehikitaki pea mo fakataukei ‘i he ngāue fo’ou kuo ‘osi hilifaki atu he Falé kia naua he efiāfi ni. Hou’eiki ko u tōloi e Falé ki he 10 he Mōnite mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Seá, *Lord* Fakafanua.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea